

# Islamisering in Indonesië?

*In hoeverre kunnen de gebeurtenissen rondom Ahok worden begrepen als een onderdeel van een proces van islamisering?*

# 2018

**Afstudeerder:** F.M.C. Vennik  
**Masterscriptie religie en samenleving**

**Studentnummer:** 5722888  
**Opleiding:** Religie in hedendaagse samenlevingen  
**Instelling:** Universiteit Utrecht  
**Datum:** 20 juli 2018  
**Docentbegeleider:** L.M. van Liere  
**Tweede beoordelaar:** N.H.P. van den Brandt

## Surah al-Fatiha

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

In de Naam van Allah, de Meest Barmhartige, de Meest Genadevolle

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

Alle lof zij Allah, de Heer der Werelden

الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

De Meest Barmhartige, de Meest Genadevolle

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ

De Heerser op de dag des oordeels

إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ

U alleen aanbidden wij en U alleen vragen wij om hulp

اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ

Leid ons op het rechte pad

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

Het pad van degenen aan wie U gunsten heeft geschonken, niet van degenen op wie de toorn rust en niet dat van de dwalende

## Dankwoord

Dit is een scriptieverslag voor de master, Religie in Hedendaagse Samenlevingen aan de Universiteit Utrecht.

Als eerste wil ik Sander Dol en Carolien van de Hoef bedanken. Beiden hebben mij in de gelegenheid gesteld om naast mijn baan te kunnen studeren. Ik heb deze studie gekozen uit persoonlijke interesse en het volgen van deze studie is werkelijk een verrijking voor mij geweest. Tevens wil ik mijn enthousiaste begeleider Lucien van Liere bedanken. In het begin van de scriptiefase had ik diverse scriptieonderwerpen en Lucien hielp mij om de knoop door te hakken. Tevens heeft hij mij geholpen om de fundering voor dit onderzoek te leggen en zelfs diverse bronnen toegestuurd. Ik ben ontzettend dankbaar voor de tijd die hij heeft genomen om mijn scriptie in haar diverse fases van zeer uitgebreide, en altijd opbouwende feedback te voorzien. Mijn oom, Pius Williams, heeft mij met zijn kennis geholpen om de Indonesische politiek en de casus Ahok te begrijpen. Daarnaast heeft hij mij ontzettend geholpen met het vaststellen van diverse vertalingen, *terima kasih om!* Het schrijven van deze scriptie naast een fulltime baan was niet altijd makkelijk. Het laatste half jaar ben ik dan ook aan mijn laptop gekluisterd geweest. Mijn sociale leven heeft even *on hold* gestaan. Om deze reden moet ik een aantal mensen bedanken voor hun begrip en steun zoals, mijn lieve ouders, broertje en partner Felly Veldhuijsen. Als laatste wil ik de geïnterviewden bedanken, zonder hen had dit onderzoek niet kunnen plaatsvinden. Met behulp van mijn familie en kennissen in Indonesië en hun netwerk heb ik voldoende respondenten kunnen vinden. Door middel van mijn interviewvragen heb ik hen gevraagd om politieke kleur te bekennen. Dit kan mogelijk tot gevaarlijke situaties leiden. Ik ben ontzettend dankbaar voor hun vertrouwen. Alhoewel ik geen verwachtingen van de uitkomsten probeerde te hebben, was dit niet te voorkomen door het lezen van mediaberichten. Ik ben dan ook zeer verrast over de diverse opvattingen, maar ook ervaringen van mijn respondenten. Bedankt dat jullie mij hebben geholpen om de uitwerking van de Ahok casus in de samenleving te begrijpen!

Fleur Vennik

Veenendaal, 16 juni 2018

## Samenvatting

Bijna 90% van de Indonesische bevolking is islamitisch en bijna 10% is christelijk. 2% van de Indonesische bevolking heeft een Chinese etnische achtergrond. Tevens kan er gesteld worden dat de meeste Chinese Indonesiërs christen zijn. Hierdoor behoren zij twee keer tot minderheidsgroepen in Indonesië. In het verleden zijn Chinezen meermaals de dupe geweest van discriminatie en pogroms.

De islam in Indonesië staat bekend als flexibel en tolerant jegens andere religies. Hier lijkt echter verandering in te komen. Sinds 1900 raakten Indonesiërs meer bekend met de islam zoals die toentertijd in Arabië werd geïmplementeerd. In bepaalde regio's werd het islamitische huwelijk- en erfrecht ingevoerd. Vanaf 1970 werd de positie van de *sharia* als legitiem onderdeel van de wet versterkt. Zo ontstond er bijvoorbeeld meer godsdienstige invloed van specifieke islamitische interpretaties op delen van de samenleving. Volgens diverse wetenschappers zoals Mark Woodward en Ian Douglas Wilson wordt de hedendaagse islam in Indonesië beïnvloed door het *wahabisme* en *salafisme*. De *wahabisten* stellen dat het voor moslims niet mogelijk is om een islamitische levensstijl aan te hangen in een maatschappij die gebaseerd is op ongelof of waarin ongelovigen, waar ook moslims die niet deze stroming aanhangen mee worden bedoeld, domineren. De oplossingen voor dit 'conflict' is: emigreren of de maatschappij transformeren. In 1975 werd de Majelis Ulama Indonesia door de regering aangesteld. Ze spraken *fatwa's* uit namens de overheid. Vanaf 2000 opereert deze organisatie onafhankelijk. In 1998 werd het Front Pembela Islam opgericht. Deze groep is nooit officieel geautoriseerd geweest door de overheid, maar zij wordt wel onofficieel door diverse politici gesteund. Sinds haar oprichting spreken ze zich publiekelijk uit tegen de democratie, omdat deze het praktiseren van de islam in de weg zou staan. In 2013 tijdens de verkiezingsperiode spraken ze de noodtoestand voor Indonesische moslims uit. Volgens hen zouden bepaalde kandidaten de rol van de islam in Indonesië kunnen verzwakken. Ze gaven aan welke kandidaten wel of niet aanvaardbaar waren. Tot hun teleurstelling werd in 2014 Joko Widodo president en Basuki Tjahaja Purnama ofwel Ahok gouverneur. Op 27 september 2016 gaf Ahok een verkiezingspeech ter promotie voor zijn tweede gouverneurstermijn. Hierin zei hij onder andere dat islamitische religieuze leiders koranvers Al-Maidah:51 gebruikten om ervoor te zorgen dat er niet gestemd zou worden op niet-moslims, ofwel: niet op hem. Een hoax video over de speech, gemaakt door Buni Yani ging viral. De Majelis Ulama Indonesia en Front Pembela Islam deden aangifte tegen Ahok wegens blasfemie. Ze waren samen verantwoordelijk voor meerdere massale protesten, met op haar top meer dan 200.000 deelnemers, om duidelijk te maken dat ze vonden dat Ahok veroordeeld moest worden. Bij een veroordeling zou hij tevens uit zijn functie van gouverneur worden gezet en zich niet meer verkiesbaar kunnen stellen. De leiders van deze organisatie kregen het voor elkaar om op 5 mei 2017 met het hooggerechtshof te spreken over de straf die ze eisten tegen Ahok. De voorstanders van Ahok gingen minder vaak en met minder mensen de straat op. Onder

andere CNN Indonesia en BCC Indonesia spraken over de meest polariserende en smerigste verkiezingsperiode die Indonesië ooit heeft gekend. Er werd een zichtbare tweedeling in de maatschappij gecreëerd. Ahok verloor de verkiezing op 19 april 2017. Volgens diverse Indonesische wetenschappers zoals D.S. Widyanti en D. Kwartanada, kenmerkt de uitkomst dat Indonesië nog niet klaar is voor een multiculturele politiek en dus een christelijke en etnisch Chinese Indonesiër als gouverneur. Het Openbaar Ministerie liet twee weken voordat de uitspraak zou worden gedaan de aanklacht tegen Ahok vallen. Echter werd hij alsnog op 9 mei 2017 veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf wegens blasfemie. De meeste mensen keken hier niet vreemd van op omdat de Indonesische rechtbanken niet alleen bekend staan om haar corruptie, maar ook dat ze vaker de luide publieke menigte bijvallen. Nadat Buni Yani veroordeeld werd voor het verspreiden van de hoax video, die als bewijsmateriaal in Ahok' rechtszaak was gebuikt, ging Ahok in hoger beroep. Op 26 maart 2018 maakten de rechters echter bekend geen hoger beroep toe te kennen.

Onder islamisering wordt in dit onderzoek het proces verstaan waarin een samenleving zich steeds meer focust op de islam of waarin het politieke, juridische en educatieve domein van een samenleving steeds meer onder invloed staat van de islam. Hiermee wordt de islam als religie en cultuur bedoeld. Onder andere naar aanleiding van de Ahok casus wordt 'gevreemd' voor de islamisering van Indonesië. Het Front Pembela Islam, die een grote rol speelde in deze casus, verspreidt volgens diverse media het radicale moslimgeluid en schijnt veel macht en invloed te hebben. Tevens zijn ze met acties begonnen waarbij ze zich niet alleen met verkiezingen bemoeien, maar ook het web afspeuren naar mensen die de islam in hun visie beledigen. Opvallend is dat visies van de respondenten omtrent de missie en invloed van het Front Pembela Islam verschillen. Sommigen geven aan dat de organisatie de islam en moslims beschermt en zijn dan ook zeer te spreken over hen. Bij anderen boezemt deze organisatie juist veel angst in, omdat ze haat uiten ten opzichte van niet-moslims. Vrijwel alle respondenten zijn het erover eens dat de blasfemierechtszaak het stemgedrag en dus de uitslag van de gouverneursverkiezing heeft beïnvloed. Velen hebben de verkiezing als rumoerig ervaren, maar zeker niet rumoeriger dan andere verkiezingen. De meeste respondenten vinden het een kwalijke zaak dat religie werd gebruikt voor politieke doeleinden. Echter herkent geen enkele respondent een proces van islamisering, die zichtbaar zou zijn geworden tijdens de Ahok casus. Voor dit onderzoek twaalf Indonesiërs geïnterviewd. Ik heb vijf christelijke Chinezen, twee islamitische Chinezen en vijf islamitische Indonesiërs bevroegd over de casus Ahok. De meeste respondenten hebben Ahok als voorbeeld gesteld. Opvallend is echter dat de meeste Chinese/christelijke respondenten dit interpreteren als de manier waarop Indonesië onrechtvaardig met minderheden omgaat. Hier tegen over staat een aantal Indonesische moslims die hem als voorbeeld stellen in de zin dat iedereen gelijk behandeld wordt, ook de politici, elite et cetera. Echter ervaren vrijwel alle respondenten, zo ook de Indonesische moslims, niet meer discriminatie jegens minderheden na de Ahok casus. Een aantal respondenten denkt dat de islam een belangrijke rol in de samenleving zal gaan spelen. De

meeste vinden dat ook een logisch gevolg aangezien de meeste Indonesiërs moslims zijn. Echter denken de meesten dat niet-moslims en niet-Indonesiërs hier niet de dupe van zullen zijn, omdat ze beschermd worden door de *pancasila*.

# Inhoudsopgave

<b>Dankwoord</b> .....	<b>2</b>
<b>Samenvatting</b> .....	<b>3</b>
<b>Inhoudsopgave</b> .....	<b>6</b>
<b>1. Inleiding</b> .....	<b>8</b>
1.1 Aanleiding .....	8
1.2 Hoofd- en deelvragen .....	10
1.3 Bijdragen en relevantie .....	10
1.4 Methode .....	11
1.5 Onderzoekspopulatie .....	11
1.6 Beperkingen .....	12
1.7 Opbouw .....	13
<b>2. De islam in Indonesië en op Java</b> .....	<b>14</b>
2.1 De opkomst van de islam in Indonesië en Java .....	14
2.2 De islam onder Nederlands gezag .....	15
2.3 De islam onder het gezag van Soekarno en Soeharto .....	16
2.4 De islam in Indonesie vanaf 2000 .....	18
<b>3. Basuki Tjahaja Purnama/Ahok</b> .....	<b>23</b>
3.1 Context minderheidsgroepen in Indonesië .....	23
3.2 Ahok en zijn politieke carrière .....	25
3.3 Protesten tegen Ahok .....	26
3.4 Voorstanders van Ahok .....	28
3.5 Verkiezing voor gouverneurschap 2017 .....	30
3.6 Strafrechtelijk proces tegen Ahok .....	31
3.7 Verband tussen de casus Ahok en de mogelijke islamisering van Indonesië .....	33
<b>4. Politieke en maatschappelijke veranderingen in Indonesië en Java na de gebeurtenissen rondom Ahok</b> .....	<b>37</b>
4.1 President Joko Widodo .....	37
4.2 Front Pembela Islam .....	38
4.3 Ervaringen en toekomstperspectieven volgens Chinese christenen op Java .....	40
4.3.1 Alice: “De moslims worden steeds radicaler” .....	40
4.3.2 Lian: “Niet-moslims en niet-inheemsen worden onrechtvaardig behandeld” ..	41
4.3.3 Trisna: “De enige autoriteit die ze erkennen is die van <i>Allah</i> . Wij (christenen)	

behoren niet tot deze God!” .....	41
4.3.4 Robert: “Door de lasterproblematiek, werden mensen getriggerd om op een moslim te stemmen” .....	43
4.3.5 Wayan: “Het was de eerste keer dat een Chinese christen een zeer hoge politieke functie wist te bemachtigen en hij wordt meteen neergesabeld en krijgt geen enkele kans” .....	44
4.4. Ervaringen en toekomstperspectieven volgens moslims op Java .....	45
4.4.1 Dewi: “Alles lijkt weer bij het oude; een politiek met weinig transparantie” ...	45
4.4.2 Suleyman: “De huidige oppositie wil Indonesië niet beter maken” .....	46
4.4.3 Etsa: “Ahok wilde bepalen hoe wij moslims onze leiders moeten kiezen en wij hebben het recht om hierop te reageren.” .....	47
4.4.4 Varina: “Als een moslim verdedig ik mijn religie, dit zou elke gelovige moeten doen” .....	48
4.4.5 Budi “Ahok hecht veel waarde aan eerlijkheid en gelijkheid, maar als hij echt eerlijk is moet hij ook erkennen dat hij als Chinese christen minder te zeggen heeft” .....	48
4.4.6 Surya: “Chinezen werden altijd al anders behandelt; ze denken dat we rijk zijn” .....	49
4.4.7 Niyana: “Het lijkt erop dat Indonesische moslims nu pas beseffen hoe belangrijk het is dat wij geleid worden door moslimleiders” .....	50
<b>5. Conclusie .....</b>	<b>51</b>
5.1 De gebeurtenissen rondom Ahok als onderdeel van islamisering? .....	51
5.2 Reflectie .....	55
5.3 Aanknopingspunten vervolgonderzoek .....	56
<b>6. Bibliografie .....</b>	<b>58</b>
<b>7. Verklarende woordenlijst .....</b>	<b>67</b>
<b>8. Bijlagen .....</b>	<b>69</b>
8.1 Interview Nederlands .....	69
8.2 Interview Engels .....	70
8.3 Interview Bahasa Indonesia .....	71
8.4 Overzicht respondenten .....	72



# 1. Inleiding

In dit hoofdstuk worden de aanleiding van het onderzoek, de hoofd- en deelvragen, de bijdrage en relevantie, de methode, de onderzoekspopulatie, de beperkingen en de opbouw van dit onderzoeksrapport beschreven.

## 1.1 Aanleiding

Al jarenlang reis ik, maar ook mijn ouders, elk jaar naar Indonesië. Mijn moeder, geboren op Java, weet mijn vader, geboren in Nederland, elk jaar weer opnieuw mee te krijgen. Hoewel mijn vader geniet van de natuur, het eten en de gesprekken die hij met de oudere familieleden in het Nederlands kan voeren, omdat ze Nederlands onderwijs hebben genoten in de tijd van Nederlands-Indië, ziet hij de laatste jaren er tegen op om naar Java te reizen en bezoekt hij liever het toeristische Bali. Hij baalt ervan dat Indonesië een strenger islamitisch karakter krijgt en hij bijvoorbeeld geen biertje meer kan krijgen in de supermarkt of als hij uit eten gaat. Zelf zag ik mijn toekomst altijd in Indonesië. Indonesië is voor mij een land waar ik vrij kan zijn als moderne moslima. Ik kan genieten van de vrijheid, terwijl ik mij geen zorgen hoeft te maken over waar ik wel of niet *halal* kan eten, omdat alleen het varkensvlees niet-*halal* is. Tevens is het in Indonesië normaal om tijdens het werk een pauze in te laten voor de *salat*. Er zijn zelfs overal plekken gecreëerd waar je de *salat* kunt uitvoeren. Hoewel ik nu geen hoofddoek draag, is dit iets wat ik in de toekomst mogelijk wel zou willen doen. Binnen Europa zijn er momenteel diverse discussies gaande of deze uitdrukking van religie wel thuis hoort in het publieke domein, terwijl de hoofddoek in Indonesië vaak standaard bij het werkkledingpakket zit die wordt aangeleverd door de werkgever. Echter zie ik ook dat Indonesië een ander karakter begint te krijgen. Ik noem dit niet per se een islamitisch karakter, maar het lijkt wel of er minder tolerantie jegens andere religies, etnische achtergronden, opvattingen en leefstijlen is.

In november 2016 bracht mijn tante uit Indonesië een bezoek aan Europa. Het was toen twee maanden geleden dat Basuki Tjahaja Purnama, beter bekend als Ahok, toen nog de gouverneur van Jakarta tijdens een verkiezingspeech een koranvers aanhaalde. In hoofdstuk twee zal er meer aandacht besteed worden aan de betreffende speech en de gebruikte koranvers. Ahok behoort tot de minderheidsgroepen in Indonesië. Niet alleen omdat hij christen is, maar ook omdat hij etnisch gezien een Chinees is. Ik bevroeg haar over de huidige situatie in Indonesië, want als ik de media moest geloven was het land in rep en roer. In de media werd zichtbaar dat er diverse protesten werden gehouden tegen Ahok. Tijdens deze protesten werd Ahok beschuldigd van blasfemie, waarvoor hij later zou moeten voorkomen en uiteindelijk is veroordeeld op 9 mei 2017. Mijn tante gaf aan dat ze huiverig was om over dit onderwerp te praten, maar dat ze vooral angstig was voor de toekomst. Tot welke gevolgen zou deze casus leiden voor haar als Chinese, christelijke Indonesiër? Maar niet al mijn familieleden waren huiverig. Mijn oom, wiens vader een adviseur was van voormalig president Soeharto, echter wel achter de schermen in verband met zijn Chinese etnische achtergrond, nam deel aan diverse bijeenkomsten waarin men

steun betuigde aan Ahok en schroomde niet om dit te delen op sociale media. Zo was hij medeorganisator van een bijeenkomst op 14 december 2016:



“Thank you to everyone who attended the event and thanks for your continuous supports”

“PTL our event was a huge success and we raised more than one billion Rupiah for Pak Ahok’s campaign. Thank you Mr. Governor for the beautiful souvenirs”



“Auction in action!! Anything for more campaign money..”

“We ♥ our governor”<sup>1</sup>

Ongeveer een half jaar lang schreef de nationale Indonesische media elke dag over de casus Ahok en ook in de internationale media werd hier veel aandacht aan geschonken. In de Nederlandse kranten kwamen krantenkoppen voorbij zoals “Verlies Ahok in Jakarta is triomf radicale moslims”<sup>2</sup>, “Veroordeling Ahok illustreert opmars conservatieve islam in

<sup>1</sup> P. Ekaputra, “Auction in action!! Anything for more campaign money...”, Facebook, 14 december 2016. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10154606147762911&set=pb.587432910.-2207520000.1524694228.&type=3&theater>

<sup>2</sup> E. Oude Elferink, “Verlies Ahok in Jakarta triomf radicale moslims”, *NRC Handelsblad*, 19 april 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/04/19/verlies-ahok-in-jakarta-is-triomf-radical-muslims-8317217-a1555186>

Indonesië”<sup>3</sup>, “Veroordeling Ahok splijt Indonesië”<sup>4</sup> et cetera. Mijn Indonesische familie, ook diegenen woonachtig in Nederland volgde het nieuws op de voet. Echter, nadat bleek, dat Ahok niet was herkozen als gouverneur, maar ook later na zijn veroordeling, werd het stil. Mijn familie sprak er niet meer over en ook in de media verschenen er steeds minder berichten.

Als we bovenstaande krantenkoppen moeten geloven groeit niet alleen het aantal radicale moslims, maar consumeren ze ook steeds meer (publieke) ruimte in het democratische Indonesië. De casus Ahok was een half jaar lang een prominent onderdeel in de media en onder de bevolking, maar in hoeverre leeft deze casus vandaag nog onder de Indonesiërs? Welk politiek en maatschappelijk discours is hierna ontstaan en heeft dit discours ervoor gezorgd dat moslims en christenen hun publieke- en/of privéruimten anders beleven en inrichten? Hoe zien zij hun toekomstperspectief?

## 1.2 Hoofd- en deelvragen

De hoofdonderzoeksvraag luidt: In hoeverre kunnen de gebeurtenissen rondom Ahok worden begrepen als een onderdeel van proces van een islamisering?

De volgende deelvragen zijn opgesteld om de hoofdonderzoeksvraag te beantwoorden:

1. Hoe ziet de historische ontwikkeling van de opkomst van de huidige islam in Indonesië en op Java eruit?
2. Welke gebeurtenissen hebben er plaatsgevonden rondom Ahok?
3. Welke politieke en maatschappelijke veranderingen zijn er ontstaan nadat Ahok niet herkozen werd voor zijn tweede gouverneurstermijn en veroordeeld werd voor blasfemie in Indonesië en Java?
4. Hoe ervaren christelijke Chinese Indonesiërs op Java de omstandigheden rondom de casus Ahok en heeft dit hun toekomstperspectief veranderd?
5. Hoe ervaren islamitische Chinezen en Indonesiërs op Java de omstandigheden rondom de casus Ahok en heeft dit hun toekomstperspectief veranderd?

## 1.3 Bijdragen en relevantie

Er wordt veel onderzoek naar Indonesië gedaan. Tribale stammen, het koloniale verleden, kunst, politiek, economische perspectieven, maar ook de islam in Indonesië is een prominent onderdeel van de wetenschappelijke literatuur omtrent Indonesië. De gebeurtenissen rondom Ahok zijn vrij recent en om deze reden zijn hier tot nu toe nog weinig wetenschappelijke artikelen over geschreven. Hiernaast behoren christenen, maar ook etnische Chinezen tot de minderheidsgroepen in Indonesië. Tevens kan vastgesteld

---

<sup>3</sup> A. van der Ziel, “Veroordeling Ahok illustreert opmars conservatieve islam in Indonesië”, *Trouw*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 19 mei 2018: <https://www.trouw.nl/home/veroordeling-ahok-illustreert-opmars-conservatieve-islam-in-indonesie~a19c54af/>

<sup>4</sup> E. Oude Elferink, “Veroordeling Ahok splijt Indonesië”, *NRC Handelsblad*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 19 mei 2018: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/05/09/veroordeling-ahok-splijt-indonesie-8745183-a1557829>

worden dat de meeste etnisch Chinese Indonesiërs veelal christenen zijn.<sup>5</sup> Dit betekent dat ze tweemaal bij een minderheidsgroep in Indonesië behoren. Om deze reden zijn ze vaak niet goed zichtbaar in algemene onderzoeken. Wel zijn er diverse onderzoeken geweest die zich specifiek op Chinezen in Indonesië richten en waar ook hun religie een rol in speelt en zo ook zijn er onderzoeken geweest naar christenen in Indonesië.

#### 1.4. Methode

Om de hoofdvraag, “In hoeverre kunnen de gebeurtenissen rondom Ahok worden begrepen als een onderdeel van proces van islamisering?” te kunnen beantwoorden, is gekozen voor twee methodes in de vorm van een kwalitatief onderzoek, namelijk een literatuuronderzoek en interviews. In eerste instantie heb ik een verkennend literatuuronderzoek verricht om mijzelf te verdiepen in de onderwerpen, islam in Indonesië en de casus Ahok. Na het formuleren van de hoofd- en deelvragen is diverse literatuur gebruikt om de deelvragen één tot en met drie te beantwoorden. Het gaat hierbij niet alleen om wetenschappelijke literatuur, maar ook om krantenartikelen en opiniestukken. Deze zijn met name gebruikt om een beeld te creëren van hoe de Indonesische media en Indonesiërs reageren op de casus Ahok. Eveneens heb ik deels voor het beantwoorden deelvraag drie, maar ook voor de deelvragen vier en vijf, twaalf semi gestructureerde interviews afgenomen, zie bijlagen. De nadruk ligt hierbij vooral op betekenissen die de respondenten aan de Ahok casus geven en hun ervaringen. Om deze reden heb ik zoveel mogelijk doorgevraagd en was er ruimte voor de eigen inbreng zodat deze leidend was voor het interview. Tijdens de interviews heb ik getracht mij zoveel mogelijk bewust te zijn van mijn verbale en non-verbale communicatie en om tevens rekening te houden met de Indonesische cultuur. Hiermee bedoel ik bijvoorbeeld de gekozen kleding, de manier van begroeten en aanspreken.

#### 1.5 Onderzoekspopulatie

Voor dit onderzoek zijn er drie onderzoeksgroepen opgesteld. Van te voren waren drie onderzoeksgroepen met verschillende kenmerken opgesteld:

- Onderzoeksgroep 1: woonachtig op Java, etnisch Indonesisch, minimaal 21 jaar en identificeert zichzelf als moslim (vijf personen)
- Onderzoeksgroep 2: woonachtig op Java, etnisch Chinees, minimaal 21 jaar en identificeert zichzelf als moslim (twee personen)
- Onderzoeksgroep 3: woonachtig op Java, etnisch Chinees, minimaal 21 jaar en identificeert zichzelf als christen (vijf personen).

De voorwaarde ‘woonachtig op Java’ is gesteld, omdat Ahok de gouverneur van Jakarta, op het eiland Java, was. Op andere eilanden speelde deze casus aanzienlijk een minder grote rol in de samenleving. Tevens is er getracht respondenten te vinden die in Jakarta

---

<sup>5</sup> W. van Cleef, “Chinese minderheid in Indonesië kruipt uit haar schulp”, *Trouw*, 6 januari 2015. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/chinese-minderheid-in-indonesie-kruipt-uit-haar-schulp~ac794564/>

wonen of zich vaak in Jakarta bevinden. In de casus Ahok spelen etniciteit en religie een grote rol. Om deze reden zijn er diverse onderzoeksgroepen vastgesteld met zowel Chinezen als etnische Indonesiërs, maar ook moslims en christelijke respondenten. Op deze manier komen beide partijen aan bod en kunnen de verschillen in ervaringen worden aangetoond. De voorwaarde '21 jaar of ouder' is gesteld, omdat men in Indonesië mag stemmen vanaf 17 jaar en Ahok gouverneur werd in 2014. De respondenten hebben dus allemaal Ahoks gouverneurstermijn als stemgerechtigden meegemaakt. Tevens is er getracht om respondenten van diverse sociale klassen te vinden, omdat dit invloed kan hebben op het stemgedrag van mensen.

Uit mijn eigen netwerk heb twee respondenten voor onderzoeksgroep 1 kunnen vinden, drie respondenten voor onderzoeksgroep 2 en twee respondenten voor onderzoeksgroep 3. Vanuit mijn eigen netwerk is een sneeuwbaaleffect ontstaan en heb ik de laatste vijf respondenten gevonden.

De Ahok casus is een gevoelig punt in de Indonesische samenleving. Openlijk partij kiezen of kleur bekennen kan tot diverse (nadelige) consequenties leiden. Om deze reden is bij het benaderen van de respondenten aangegeven dat het interview anoniem wordt afgenomen en wordt er in dit onderzoek gebruik gemaakt van pseudoniemen. Een overzicht van de pseudoniemen, datum van afgenomen interviews en andere gegevens die de context representeren zijn te vinden in de bijlage.

## 1.6 Beperkingen

Zoals elk onderzoek kent ook dit onderzoek enkele beperkingen. Indonesië is een land met meer dan 260 miljoen inwoners, welke verdeeld zijn over meer dan 5000 eilanden. Op elk eiland kent men andere normen en waarden, cultuur, gebruiken en opvattingen. Op Java wonen plusminus 145 miljoen mensen. Ik heb bij twaalf inwoners een interview afgenomen. Deze geïnterviewden kunnen uiteraard onmogelijk representatief zijn voor de gehele bevolking, niet voor de moslims of voor de christenen en ook niet voor de Javanen. Het geeft slechts een unieke inkijk in de visie van een kleine groep mensen omtrent het onderwerp.

In de eerste instantie zou ik naar Indonesië afreizen om daar persoonlijk de interviews af te nemen. Helaas bleek dit niet mogelijk in verband met de korte tijdsduur die voor dit onderzoek gepland stond. Om deze reden heb ik de interviews afgenomen via Facetime en Skype. Deze verandering van interviewmethode heeft ervoor gezorgd dat twee personen hebben afgehaakt. Ze gaven aan het niet prettig te vinden om een telefonisch gesprek over dit onderwerp te voeren. Bij sommige andere geïnterviewden merkte ik ook dat ook zij op hun hoede waren, doordat zij terughoudend waren in hun antwoorden. Vermoedelijk heeft dit te maken met de gevoeligheid van het onderwerp. Er kunnen mogelijke gevolgen zijn indien de besproken informatie openbaar gemaakt wordt of bij de verkeerde mensen terecht komt. Dit zou ertoe geleid kunnen hebben dat de geïnterviewden niet openhartig gesproken hebben of sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven. Tevens dient er rekening te worden gehouden met eventuele misleiding



in de interviews. Wellicht heb ik onbewust de respondenten beïnvloed door mijn manier van vraagstellen of door mijn non-verbale communicatie. Tevens zijn de interviews afgenomen in het Bahasa Indonesia, waarin ik of de respondenten soms overging op het Engels. Voor dit onderzoek zijn de uitkomsten van de interviews vertaald naar het Nederlands. Hierbij moet rekening worden gehouden met dat het bij een vertaling veelal gaat om een poging om een beeld te geven van de betekenissen van datgene wat gezegd is.

## 1.7 Opbouw

In het eerste hoofdstuk zijn de hoofdvraag en deelvragen beschreven. Tevens wordt de aanleiding van het onderzoek vermeld, de bijdrage en relevantie, de methode, een beschrijving van de onderzoekspopulatie en de beperkingen van het onderzoek. In het tweede hoofdstuk wordt kort de geschiedenis van de islam in Indonesië beschreven. Ook wordt er aandacht besteed aan de opkomst en ontwikkeling van de radicale islam in Indonesië. Hierdoor zal een heldere historische dimensie aan de interpretatie van de islam, die uiteindelijk een significante rol in de casus Ahok speelt, worden geschetst. De casus Ahok, zijn kandidatuur voor een tweede termijn als gouverneur en het proces van de aanklacht en veroordeling wegens blasfemie, wordt vervolgens uitgebreid beschreven in het derde hoofdstuk. In hoofdstuk vier wordt beschreven welke politieke en maatschappelijk veranderingen er zijn ontstaan nadat Ahok niet herkozen werd voor een nieuwe termijn als gouverneur op 19 april 2017<sup>6</sup> en zijn veroordeling wegens blasfemie op 9 mei 2017.<sup>7</sup> Vervolgens schets ik aan de hand van een aantal semigestructureerde interviews hoe de christelijke Chinezen, islamitische Chinezen en etnische Indonesische moslims op Java de omstandigheden tijdens, maar ook na de gebeurtenissen rondom Ahok ervaren en hoe ze de toekomst inschatten. De conclusie van dit onderzoek wordt beschreven in hoofdstuk vijf. Hierin wordt nogmaals kort antwoord gegeven op elke deelvraag en uiteindelijk de hoofdvraag. Tevens worden de aanzetten voor mogelijk vervolgonderzoek beschreven. Na het laatste hoofdstuk zijn de bibliografie en een woordenlijst opgenomen waarin de Arabische en Indonesische woorden die in dit onderzoek worden gebruikt worden verklaard. In de bijlagen zijn de semigestructureerde interviews en een lijst van de respondenten opgenomen.

---

<sup>6</sup> E. Oude Elferink, “Verlies Ahok in Jakarta triomf radicale moslims.”

<sup>7</sup> M. Maas, “Opvallend hard vonnis: christelijke gouverneur Jakarta moet twee jaar de cel in wegens blasfemie”, *De Volkskrant*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.volkskrant.nl/buitenland/opvallend-hard-vonnis-christelijke-gouverneur-jakarta-moet-twee-jaar-de-cel-in-wegens-blasfemie~a4493432/>

## 2. De islam in Indonesië en op Java

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de eerste deelvraag van het onderzoek: hoe ziet de historische ontwikkeling van de opkomst van de huidige islam in Indonesië en op Java eruit? Indonesië is het grootste islamitische land ter wereld. Ongeveer 90% van de bevolking is islamitisch. Als eerste zal ik in een vogelvlucht de opkomst van de islam in Indonesië en Java beschrijven. Hierna ga ik kort in op de ontwikkelingen binnen de islam die hebben plaatsgevonden onder Nederlands gezag. Toen Indonesië onafhankelijk werd in 1945 moest er opnieuw bekeken worden welke rol de islam binnen de politiek zou krijgen. Om deze reden beschrijf ik welke ontwikkelingen zich omtrent religie hebben voorgedaan in ongeveer de eerste vijftig jaar na de onafhankelijkheid, tijdens de regeerperiode van de eerste twee presidenten, Soekarno en Soeharto. Vanaf ongeveer 2000 zien we een aantal politieke veranderingen die invloed hebben op de islam in Indonesië. Aan de hand van een aantal voorbeelden zal hier een beeld van worden geschetst.

### 2.1 De opkomst van de islam in Indonesië en Java

Voordat de wereldreligies Indonesië bereikten, hadden de Indonesiërs hun eigen religies. Ze hingen bijvoorbeeld natuurreligies aan en focuste zich op de geestenwereld. Hierbij speelde voorouderverering een belangrijke rol. Er is geconstateerd dat het boeddhisme vanaf de derde eeuw in Indonesië werd beoefend. In de zevende eeuw was het boeddhisme uitgegroeid tot een belangrijke religie in Indonesië en werd vooral op Java en Sumatra breed aangehangen. Ook kan er geconstateerd worden dat het hindoeïsme Indonesië had bereikt in de derde eeuw. In begin werd het hindoeïsme voornamelijk gepraktiseerd op West-Java en Oost-Kalimantan. Rond het jaar 800 had het hindoeïsme zich echter verspreid over andere eilanden van Indonesië.<sup>8</sup>

De profeet Mohammed (570 – 632) richtte een islamitische staat op en al snel verspreidde de islam zich over het gehele Arabische schiereiland. Diverse landen van het Arabische schiereiland dreven handel met Indonesië. Het is moeilijk om exact te bepalen wanneer de eerste moslims naar Indonesië kwamen. Volgens de Indonesische islamitisch geleerde Azyumardi Azra vestigden de eerste moslims zich in de achtste eeuw in Indonesië, op het eiland Sumatra.<sup>9</sup> De koning van Srivijaya op Sumatra was geïnteresseerd in de islam en vroeg middels een brief aan Omar ibn 'Abd Al 'Aziez, de kalief van 717 tot 720, of hij

---

<sup>8</sup> M. P.M. Muskens, *Indonesië. Een strijd om nationale identiteit* (Bussum: Paul Brand, 1969), 32-37.

Geraadpleegd op 7 april 2018:

[http://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/148567/mmubn000001\\_104344075.pdf](http://repository.uibn.ru.nl/bitstream/handle/2066/148567/mmubn000001_104344075.pdf)

<sup>9</sup> A. Azra, *Islam in the Indonesian World: An Account of Institutional formation* (Jakarta: Mizan Publishers, 2006),

19. Geraadpleegd op 7 april 2018:

[https://books.google.nl/books/about/Islam\\_in\\_the\\_Indonesian\\_World.html?id=ePSkf-DHu5YC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Islam_in_the_Indonesian_World.html?id=ePSkf-DHu5YC&redir_esc=y)

iemand wilde sturen die hem kon onderwijzen over de islam.<sup>10</sup> Via Sumatra verspreidde de islam zich naar andere eilanden. Op Java maakte men ook kennis met de islam doordat islamitische handelaren het eiland bezochten. Sommige handelaren vestigden zich op Java en trouwden met vrouwen van de lokale bevolking. Tevens lieten ze islamitische geleerden overkomen om hen over de islam te onderwijzen.<sup>11</sup> Zover bekend was Demak het eerste islamitische koninkrijk op Java, opgericht in 1477. Dit koninkrijk veroverde diverse plaatsen op Java, en de bevolking ging over tot de islam. Er werden islamitische onderwijssystemen opgericht. Dit koninkrijk verloor haar macht aan het einde van de zestiende eeuw. Daarna werden er nog diverse islamitische koninkrijken opgericht met elk hun eigen moskeeën en islamitische scholen.<sup>12</sup> Deze onderwijssystemen hadden een grote rol in het verspreiden van het islamitisch gedachtegoed. Over het algemeen kan gesteld worden dat de islam eerst de grotere steden, met name de haven- en kustgebieden bereikte en daarna pas de dorpen en dat deze vaak door de leiders werd opgelegd als maatschappelijk systeem.<sup>13</sup> De islam verving echter niet de traditionele religies en gebruiken, maar werd veeleer daarnaast toegepast. De Indonesiërs zagen Arabië als het centrum van de islam en ze waren dan ook georiënteerd op Arabië als het ging om het verkrijgen van informatie over de islam.

## 2.2 De islam onder Nederlands gezag

In 1595 betrokken de Nederlanders voor het eerst naar Indonesië. Vanaf 1800 hadden de Nederlanders een monopolie systeem dat in het nadeel was van de boeren. Diverse lokale leiders werkten samen met de Nederlanders terwijl de lokale bevolking zich hier georganiseerd tegen verzetten met de *ulama* aan het hoofd. Hoewel dit conflict niet per se met religie te maken heeft, noemt religiewetenschapper William E Shepard dit proces de *jihad*, omdat de *ulama* aan het hoofd stond. Deze situatie zorgde er voor dat meer mensen zich bekeerde tot de islam om zo deel te kunnen nemen aan de strijd. De moslims konden het gevecht echter niet winnen van de Nederlanders. De situatie zorgde wel voor een diepe connectie met de islamitische identiteit.<sup>14</sup> Ondertussen waren de Nederlanders druk met het werven van arbeidsimmigranten uit China. De Chinezen werden gezien als betrouwbare arbeiders en maakten snel allerlei promoties, waardoor zij binnen de kortste keren allerlei bedrijven opbouwden.<sup>15</sup> In 1848 werd de Indonesische bevolking door een nieuwe wet in tweeën gesplitst, het burgerlijke- en godsdienstige recht. De Europeanen en

---

<sup>10</sup> S. Q. Fatimi, "Two letters from the Maharaja to the Khalifah: A study in the early history of Islam in the East", *Islamic Studies* (1963), 121-136. Geraadpleegd op 7 april 2018:

<https://www.yumpu.com/en/document/view/11876730/two-letters-from-the-maharaja-to-the-khalifah>

<sup>11</sup> A. Azra, *Islam in the Indonesian World: An Account of Institutional formation*, 71.

<sup>12</sup> M.C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia since c.1200* (Hampshire: Palgrave, 2001), 25-36. Geraadpleegd op 7 april 2018: <http://www.univpgri-palembang.ac.id/perpus-fkip/Perpustakaan/History/Sejarah%20Indonesia%20Modern%201200.pdf>

<sup>13</sup> W. E. Shepard, *Introducing Islam* (New York: Routledge, 2014), 307.

<sup>14</sup> W. E. Shepard, *Introducing Islam*, 309.

<sup>15</sup> W. van Cleef, "Chinese minderheid in Indonesië kruipt uit haar schulp."



christenen, ook de Chinese christenen vielen onder het burgerlijk recht, en de anderen, waaronder ook de moslims, vielen onder het godsdienstige recht. Dit adatrecht leidde tot protesten. De Nederlanders werden beschuldigd van verdeel- en heerspolitiek, omdat niet in elke plaats dezelfde regels golden.<sup>16</sup> Er was sprake van het Cultuurstelsel, waarbij Indonesiërs onder andere 20% van hun grond aan de Nederlandse overheid beschikbaar moest stellen. Tevens werd het afreizen naar Mekka, bijvoorbeeld voor de bedevaart, zoveel mogelijk bemoeilijkt door de Nederlanders, omdat ze bang waren voor godsdienstfanatici. Vanaf 1870 veranderde het beeld van de koloniale overheersers ten opzichte van moslims onder andere door de opkomst van het liberalisme. In de Tweede Kamer in Nederland discussieerde men tevens over de ontwrichting van de Indonesische bevolking, met als resultaat dat het Cultuurstelsel werd afgeschaft.<sup>17</sup> Door het liberalisme konden Indonesiërs zelf gemakkelijker weer deelnemen aan de handel. Dit leidde er onder andere toe dat moslims gemakkelijker op bedevaart konden. Het aantal bedevaartreizigers, maar ook het aantal Indonesiërs dat na Indonesisch onderwijs afreisde naar Arabië om daar meer kennis over de islam te verkrijgen steeg enorm. Hierdoor kregen mensen meer besef van de wereldwijde *umma*. Tevens kan er gesteld worden dat het aantal Indonesiërs welke bekend werd met de islam die in Arabië wordt gepraktiseerd, ook wel bekend als het *wahabisme*, rond 1900 was gestegen. Tevens hadden ze ondervonden dat in Indonesië de islam anders werd gepraktiseerd. Teruggekeerd van de *hadj* en diegene die onderwijs in Arabië hadden gevolgd corrigeerden de moslims in hun thuisland, waardoor de islam in Indonesië een meer *sharia* georiënteerde tint kreeg. In bepaalde regio's werd het *sharia*-recht toegepast, met name het huwelijks- en erfrecht. Rond deze periode, alsnog als verzet tegen de Nederlanders, werden er diverse islamitische bewegingen opgericht. Een belangrijke islamitische beweging, die ontstond in 1912 is de Muhammadiyah. Deze beweging verzette zich niet alleen tegen het Nederlands bewind, maar ook tegen de invloed van missie en zending. Rond 1920 had deze beweging zijn visie al verspreid over heel Java. Dit kwam onder andere door het sociale karakter van deze beweging. De Muhammadiyah heeft talloze scholen, jeugdbewegingen en ziekenhuizen gebouwd. Ze streven naar een hechte islamitische gemeenschap en accepteren geen gebruiken die niet in overeenstemming zijn met de islam, zoals volksgeloven. Een tegengroep was de Nahdatal Ulama, die werd opgericht in 1926. Haar leden, vooral Javaanse moslims, waren bang voor arabisering en dat de lokale- en nationale elementen en de Javaanse spiritualiteit uit het dagelijks leven zouden verdwijnen.<sup>18</sup>

### 2.3 De islam onder het gezag van Soekarno en Soeharto

Soekarno werd de eerste president van Indonesië. Hij regeerde van 1945 tot 1967. Sinds

<sup>16</sup> J.M. Otto, A.J. Dekker & L.J. van Soest-Zuurdeeg (red), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 271-272.

<sup>17</sup> H. Burgers, *De garoeda en de ooienaar* (Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 2011), 96.

<sup>18</sup> M. P.M. Muskens, *Indonesië. Een strijd om nationale identiteit*, 82-90.

1945 is de *pancasila* officieel onderdeel van de Indonesische grondwet.<sup>19</sup> De *pancasila* kent vijf beginselen; democratie, sociale gerechtigheid, humanisme, de eenheid van Indonesië en het geloof in één God.<sup>20</sup> De *pancasila* was toen, maar ook vandaag de dag een discussiepunt onder de bevolking van Indonesië. Er wordt gesproken over het geloof in één God, maar er wordt niet specifiek verwezen naar de islamitische God. Dit leidde toen, maar ook nu, bij veel inwoners die Indonesië het liefst zien als een islamitische staat zien, tot frustratie. Er werd onder druk van een groep moslims een toevoeging, die bekend staat als de Jakarta Charter, gemaakt bij de *pancasila*, namelijk: voor moslims is het verplicht om volgens de *sharia* te leven (eigen vertaling).<sup>21</sup> Soekarno voelde zich verbonden met de Muhammadiyah. Hij richtte het ministerie van religie op, waarin diverse islamitische groeperingen vertegenwoordigd werden. Hierdoor kwamen islamitische bewegingen dichterbij de politiek dan ze ooit voor mogelijk hadden gehouden. Onder zijn leiding ontstonden er diverse botsingen onder grote en invloedrijke jongerenbewegingen, met name tussen moslims en christenen versus de steeds invloedrijker wordende communistische jongerenbewegingen. De staat greep echter niet in. Hoewel christenen en moslims dus samen streden tegen het communisme, waren er in deze tijd ook diverse islamitische groepen die streden voor een islamitische staat. In september 1965 werden veel communisten vermoord na een mislukte staatsgreep. Hierbij vielen meer dan een miljoen slachtoffers. Tevens werd in dit jaar de blasfemiewet in Indonesië ingevoerd. Anderhalf jaar na de staatsgreep werd Soeharto de tweede president van Indonesië. Hij regeerde van maart 1967 tot mei 1998. Onder zijn leiding werd het communisme als ideologie verboden en werd het verplicht om aan te geven welke religie je hebt. De keuze bestond uit islam, katholiek, protestants, hindoeïsme of boeddhisme. Al deze religies worden beschermd in de blasfemiewet. Niet religieus zijn of bijvoorbeeld alleen de Javaanse mystiek aanhangen was geen optie.<sup>22</sup> In het begin van de jaren 80 bekrachtigde Soeharto de *pancasila* als grondslag van Indonesië en de toevoeging die bekend staat als de Jakarta Charter kwam te vervallen. Moslims waren bang voor de expansie van het christendom en eisten dat de overheid zou ingrijpen door middel van het opleggen van beperkingen aan missionarissen terwijl de christenen het juist mogelijk wilden maken dat mensen van religie konden veranderen.<sup>23</sup> Soeharto tolereerde islamitische activiteiten, zolang deze zich niet mengden met de politiek. Toch werd vanuit de overheid islamitisch onderwijs aangemoedigd en het lesmateriaal werd vanuit de overheid verzorgd. Hoewel dit oogt als tolerantie van de overheid jegens de islam en moslims, kan dit ook gezien

---

<sup>19</sup> M. P.M. Muskens, *Indonesië. Een strijd om nationale identiteit*, 182.

<sup>20</sup> G. C. Gunn, "Indonesia in 2017. Shoring Up the Pancasila State", *Asian Survey*, nr. 1 (2018), 169. Geraadpleegd op 20 april 2018: <http://as.ucpress.edu.proxy.library.uu.nl/content/58/1/166.full.pdf+html>

<sup>21</sup> A. Salim, *Challenging the Secular State: The Islamization of Law in Modern Indonesia* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008), 64. Geraadpleegd op 16 juli 2018:

[https://books.google.nl/books?id=pnUI036m3tUC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books?id=pnUI036m3tUC&redir_esc=y)

<sup>22</sup> W. E. Shepard, *Introducing Islam*, 310-314.

<sup>23</sup> Mujiburrahman, *Feeling Threatened. Muslim-Christian Relations in Indonesia's New Order* (Amsterdam/Leiden: Amsterdam University Press, 2006), 54. Geraadpleegd op 25 april 2018:

<https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/10061/Dissertation%20Mujiburrahman.pdf>

worden als een vorm van controle op informatie overdracht. Vanaf 1970 waren er reeds diverse wetten van kracht die de positie van de *sharia* versterkten. Zo kreeg de rechterlijke macht vier sectoren, waaronder een godsdienstige macht. Elk district kreeg een eigen godsdienstige rechtbank, echter had het hof in Jakarta de bevoegdheid tot cassatie. In 1975 werd de Majelis Ulama Indonesia, raad van Indonesische *ulama* aangesteld. Hun voornaamste taak was om wetten te beoordelen op religieuze aanvaardbaarheid. Tevens spraken ze *fatwas* uit namens de overheid. Er werden *fatwas* uitgesproken die verboden dat moslims en christenen samen in het huwelijk konden treden, maar moslims mochten ook niet langer christelijke feestdagen bijwonen. Door de oprichting van Majelis Ulama Indonesia werd de islam een prominent onderdeel van de Indonesische politiek.<sup>24</sup> Toch kon er gesteld worden dat de Indonesische politieke islam nog redelijk zwak was. Dit veranderde toen Soeharto in 1991 op *hadj* ging. Na zijn terugkomst kregen *sharia*-rechtbanken bijvoorbeeld een hogere status en kwamen er islamitische banken.<sup>25</sup>

#### 2.4 De islam in Indonesie vanaf 2000

Zoals al eerder geschreven heeft de islam in Indonesië de reputatie tolerant en flexibel te zijn. In de vorige subhoofdstukken zijn echter wel een aantal gebeurtenissen beschreven die een ander karakter hebben. Bijvoorbeeld de strijd voor een islamitische staat, de overheid die islamitisch onderwijs tolereert en steunt en de Majelis Ulama Indonesia die namens de overheid *fatwas* uitspreekt. Net voor het jaar 2000 kreeg Bacharudan Jusuf Habibie een korte regeerperiode als derde president van Indonesië van 1998 tot en met 1999. Onder zijn korte bewind werd een aantal nieuwe wetten ingesteld die meer islamitisch georiënteerd zijn. Hierbij werd de Majelis Ulama Indonesia ingezet. Ze spraken *fatwa's* uit ten gunste van Bacharudan Jusuf Habibie's politiek.<sup>26</sup> Zo kwamen er wetten omtrent *hadj*-organisaties, *zakat*-beheer en islamitisch bankieren. Hoewel deze wetten geen verplicht karakter hadden konden diegene die volgens deze *sharia*-wetten wilden leven dit nu openlijk praktiseren.<sup>27</sup> De vierde president van Indonesië, Abdurrahman Wahid, die regeerde van 1999-2001, was een moslimgeleerde en is de voorzichter van de eerder genoemde organisatie Nahdatal Ulama geweest. Tijdens zijn regeerperiode maakte de Majelis Ulama Indonesia zich in 2000 los van de overheid en opereert sindsdien onafhankelijk. Volgens de Indonesische religiewetenschapper Moch Nur Ichwan steunt de Majelis Ulama Indonesia sindsdien een meer conservatieve islam. Vanaf dat moment

---

<sup>24</sup> J.M. Otto, A.J. Dekker & L.J. van Soest-Zuurdeeg (Red), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, 276-277.

<sup>25</sup> W. E. Shepard, *Introducing Islam*, 314-315.

<sup>26</sup> M.N. Ichwan, "Towards a puritanical moderate islam: The Majelis Ulama Indonesia and the politics of religious orthodoxy" in *Contemporary Developments in Indonesian Islam. Explaining the Conservative Turn*, M. van Bruinessen (red) (Singapore: ISEAS Publications, 2013), 60-66. Geraadpleegd op 16 juni 2018: [https://books.google.nl/books/about/Contemporary\\_Developments\\_in\\_Indonesian.html?id=NBc1QzscMWUC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Contemporary_Developments_in_Indonesian.html?id=NBc1QzscMWUC&redir_esc=y)

<sup>27</sup> J.M. Otto, A.J. Dekker & L.J. van Soest-Zuurdeeg (red), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, 279-280.

houdt de Majelis Ulama Indonesia zich niet alleen meer bezig met politieke- en economische zaken, maar mengt de raad zich ook in culturele- en sociale zaken. Zo heeft zij zich bijvoorbeeld verzet tegen de christelijke invloeden in het onderwijs.

Abdurrahman Wahid gaf alle politieke ballingen, dus ook islamitische radicalen, toestemming voor repatriëring. Soeharto had tijdens zijn regeerperiode namelijk een aantal radicale moslims verbannen uit Indonesië. Een van deze personen was Abu Bakar Ba'aasyir.<sup>28</sup> Hij is de oprichter van Majelis Mujahideen Indonesia. Dit is een koepelorganisatie van diverse islamitische groepen. Deze organisatie is ontstaan na de tsunami in 2004 om de getroffen moslims in Atjeh te helpen en te ondersteunen. Het doel van Majelis Mujahideen Indonesia is het creëren van een Indonesisch kalifaat of een kalifaat in Zuidoost-Azië. Tevens is Abu Bakar Ba'aasyir de oprichter van Jemaah Islamiyah (1993). Deze organisatie heeft hij opgericht tijdens zijn ballingschap in Maleisië.<sup>29</sup> In 2014 zwoer hij trouw aan Abu Bakr al-Baghdadi, de leider van Daesh/ISIS.<sup>30</sup> Bij radicalisme draait het om het bewerkstelligen van ingrijpende veranderingen in de samenleving door middel van ondemocratische methodes. Deze veranderingen kunnen problemen geven voor het voortbestaan van de democratie en de rechtsorde.<sup>31</sup> Het radicale karakter van de islam in Indonesië is vooral terug te zien in het minder tolerant zijn jegens andere religies en andersdenkenden.

De organisatie Front Pembela Islam die een grote rol speelde in de protesten tegen Ahok waar in hoofdstuk drie op wordt teruggekomen, werd opgericht in 1998 door Muhammad Rizieq Shihab. Hij studeerde onder andere islamitische jurisprudentie in Saoedi-Arabië, *sharia*-recht en *dawa* in Maleisië. Het Front Pembela kreeg vooral nationale bekendheid toen ze net na haar oprichting een katholieke school aanvielen, die volgens hen werd gefinancierd door Amerikanen.<sup>32</sup> Front Pembela Islam zorgt sinds haar oprichting al voor politieke spanningen. Vanaf het begin spreken de leiders en leden openlijk hun onvrede uit over westerse invloeden en secularisme in Indonesië, die volgens hun in verband staan met democratie. De democratie zou het praktiseren van de islam belemmeren en het gevolg zou drugs, misdaad en prostitutie zijn. Ze willen de Jakarta Charter weer toegevoegd zien aan de *pancasila*, maar nog liever dat de *sharia* in zijn geheel wordt

---

<sup>28</sup> D. Vlasbom, "Abu Bakar Ba'asyir. Goeroe van de haat", *ZemZem*, nr. 1 (2006), 61.

<sup>29</sup> M. van Bruinessen, "Arabisering van de Indonesische islam", *ZemZem*, nr. 1 (2006), 73.

<sup>30</sup> M. Woodward, "Resisting Salafism and the Arabization of Indonesian Islam: a contemporary Indonesian didactic tale by Komaruddin Hidayat", *Contemporary Islam*, volume 11, nr. 3 (oktober 2017), 243. Geraadpleegd op 3 juni 2018: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11562-017-0388-4>

<sup>31</sup> B. de Graaff, "Ze hebben het op ons gemunt, maar wie zijn het nu weer? De telkens wisselende fenomenen van terrorisme, radicalisering, extremisme en fanatisme", *Cabiers Politie studies: Aanpak van gewelddadige radicalisering*, nr. 1 (2017). M. de Waele, H. Moors, A. Garssen & J. Noppe (red.) (Apeldoorn: Maklu-uitgevers, 2017), 25. Geraadpleegd op 16 juni 2018: [https://books.google.nl/books/about/Aanpak\\_van\\_gewelddadige\\_radicalisering\\_C.html?id=Aq0qDgAAQBAJ&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Aanpak_van_gewelddadige_radicalisering_C.html?id=Aq0qDgAAQBAJ&redir_esc=y)

<sup>32</sup> R. E. Lumbanrau, "Jejak FPI dan Status 'NAPI' Rizieq Shihab", *CNN Indonesia*, 17 januari 2017. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.cnnindonesia.com/nasional/20170117092140-20-186830/jejak-fpi-dan-status-napi-rizieq-shihab>

ingevoerd. Het Front Pembela Islam is verdeeld in twee divisies. De divisie Jamaah richt zich op het aanmoedigen van moslims om de pilaren van de islam na te leven. De divisie Laskar is militant en leden functioneren als religieuze politie.<sup>33</sup> Ze zijn nooit officieel geautoriseerd door de overheid geweest, maar werden wel onofficieel gesteund door delen van het leger en een deel van de politieke elite zoals de derde president Bacharuddin Jusuf Habibie. In 2008 wilde het Front Pembela Islam een politieke partij oprichten. Ze vonden dat de bestaande islamitische partijen zich te veel hadden ingelaten met seculiere gedachten. Deze partij is echter (nog) niet van de grond gekomen.<sup>34</sup> Volgens sommigen is Front Pembela Islam een *wahabistische* en *salafistische* organisatie,<sup>35</sup> hier wordt in het volgende hoofdstuk dieper op ingegaan. Onder het bewind van de vierde president Abdurrahman Wahid werd deze organisatie vanuit de overheid beter in de gaten gehouden totdat in 2002 hun aandacht verschoof naar Jemaah Islamiyah.<sup>36</sup> In 2000 werd Laskar Jihad opgericht door Jafar Umar Thalib, met name als gevolg van conflicten tussen moslims en christenen op de Molukken. Tijdens dit conflict sneuvelden niet alleen veel christenen, maar ook veel moslims. Een aanval van christenen in Toledo waarbij honderden moslims om het leven kwamen, was voor de Laskar Jihad het teken om in het kader van de *jihad* de Ambonese moslims te hulp te schieten. Ook de Jemaah Islamiyah kwam de Ambonese moslims te hulp schieten. In totaal betrokken er ongeveer 1000 strijders naar Ambon. Na 9/11 werden vooral westerse toeristen het slachtoffer van Jemaah Islamiyah. In 2002 bombardeerden de organisatie een discotheek in Kuta op Bali. In 2003 pleegde zij een aanslag op het Marriott hotel in Jakarta, omdat dit werd gezien als een westers symbool.<sup>37</sup> In 2004 werd de Australische ambassade getroffen. In 2005 werd Kuta opnieuw slachtoffer<sup>38</sup> en in 2009 werd op het Marriott hotel in Jakarta opnieuw een aanslag gepleegd.

Het veranderende karakter van de Indonesische islam is niet alleen terug te zien in gewelddadige acties; in 2002 verscheen er een reclamespot op de Indonesische televisie waarin de veelzijdigheid van de Indonesische islam werd getoond. De Majelis Mujahideen Indonesia protesteerde tegen dit filmpje. Het argument was dat er diverse moslims zijn, maar slechts één islam. Hoewel de televisiestations van diverse kanten hulp kregen, wilden

<sup>33</sup> I. Douglas-Wilson, "As Long as It's *Halal*: Islamic Preman in Jakarta" in *Expressing Islam: Religious Life and Politics in Indonesia*, G. Fealy & S. White (red.) (Singapore: ISEAS Publications, 2008), 199-208.

Geraadpleegd op 16 juni 2018:

[https://books.google.nl/books/about/Expressing\\_Islam.html?id=\\_HYiqv333C8C&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Expressing_Islam.html?id=_HYiqv333C8C&redir_esc=y)

<sup>34</sup> I. Wilson, "Resisting Democracy: Front Pembela Islam and Indonesia's 2014 Elections", *Perspective*, nr. 10 (2014), 2-5. Geraadpleegd op 1 juni 2018:

[http://researchrepository.murdoch.edu.au.proxy.library.uu.nl/id/eprint/39727/1/ISEAS\\_Perspective\\_2014\\_10-Resisting\\_Democracy.pdf](http://researchrepository.murdoch.edu.au.proxy.library.uu.nl/id/eprint/39727/1/ISEAS_Perspective_2014_10-Resisting_Democracy.pdf)

<sup>35</sup> G. Fealy, "Islamic Radicalism in Indonesia. The Faltering Revival?", in *Southeast Asian Affairs 2004*, C. Kin Wah (red) (Singapore: ISEAS Publications, 2004), 114. Geraadpleegd op 9 juni 2018: <https://www-jstor-org.proxy.library.uu.nl/stable/27913255>

<sup>36</sup> R. E. Lumbanrau, "Jejak FPI dan Status 'NAPI' Rizieq Shihab."

<sup>37</sup> D. Vlasbom, "Abu Bakar Ba'asyir. Goeroe van de haat", 61-62.

<sup>38</sup> W. E. Shepard, *Introducing Islam*, 318.



ze de confrontatie niet aan en het spotje verdween van de televisie.<sup>39</sup> De Majelis Mujahideen Indonesia was hierin dus de sterkere partij.

Susilo Bambang Yudhoyono was de zesde president van Indonesië en regeerde van 2004 tot en met 2014. Ondertussen hadden de Majelis Ulama Indonesia en het Front Pembela Islam een strategische relatie ontwikkeld. Met steun van het Front Pembela Islam sprak de Majelis Ulama Indonesia in 2005 diverse *fatwa's* uit tegen onder andere interreligieuze relaties en islamitische minderheidsgroepen zoals de Ahmaddiyah. Echter kreeg de organisatie veel kritiek te verduren. Extremistische en radicale moslims vonden hen te 'zacht' en daarnaast vond men dat ze te weinig deden en te langzaam handelden om de *sharia* ingevoerd te krijgen.<sup>40</sup> Volgens Andreas Harsono van de mensenorganisatie Human Rights Watch creëerde Susilo Bambang Yudhoyono een infrastructuur waarin islamitische fundamentalisten tevreden werden gesteld.<sup>41</sup> Tevens verwijt Human Rights Watch hem dat hij continue minderheden discrimineerde, met name de christenen hadden het zwaar te verduren. Tijdens zijn regeerperiode werden meer dan honderd mensen veroordeeld wegens blasfemie. Deze wet werd voornamelijk gebruikt tegen personen die de islam hadden beledigd. Christenen meldden ook vaker dan voorheen schendingen van godsdienstvrijheid en kerken werden vernield en gesloten.<sup>42</sup> Vaak gebeurde het sluiten van kerken onder het mom van vergunningskwesties. Ook werden er een aantal christenen ter dood veroordeeld. Een voorbeeld hiervan is de ter dood veroordeling van drie christenen uit Sulawesi die een groep christenen hadden aangevoerd in een godsdienstrel tegen moslims in 2000.<sup>43</sup> Tevens werden er een aantal nieuwe wetten aangenomen, welke geïnspireerd zijn op de *sharia*. Zo kan *zina* bestraft worden met een gevangenisstraf van maximaal vijf jaar, maar ook ongehuwd samenwonen kan leiden tot een gevangenisstraf.<sup>44</sup> Tijdens Susilo Bambang Yudhoyono zijn regeerperiode is het Front Pembela Islam flink gegroeid. In 2013, tijdens de verkiezingsperiode voor de zevende president van Indonesië, verklaart de Front Pembela Islam de noodtoestand voor Indonesische moslims. In de argumentatie van dit standpunt kwam naar voren dat bepaalde kandidaten de rol van de islam in Indonesië zouden kunnen doen verzwakken. Zoals al eerder beschreven is het Front Pembela Islam geen voorstander van een democratie. Echter deden ze een oproep om toch te gaan stemmen, maar dan wel voor kandidaten die zich inzetten voor het toepassen van de *sharia*, zodat Indonesische moslims 'gered' zouden kunnen worden uit

---

<sup>39</sup> M. van Bruinessen, "Arabisering van de Indonesische islam", 73.

<sup>40</sup> M.N. Ichwan, "Towards a puritanical moderate islam: The Majelis Ulama Indonesia and the politics of religious orthodoxy", 60-66.

<sup>41</sup> NOS, "Indonesië steeds extremistischer: 'hoelang duren de donkere tijden?', NOS, 12 december 2016. Geraadpleegd op 20 mei 2018: <https://nos.nl/artikel/2148070-indonesie-steeds-extremistischer-hoelang-duren-de-donkere-tijden.html>

<sup>42</sup> Het Parool, "Christenen in Indonesië vaker lastiggevallen", *Het Parool*, 26 juli 2010. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.parool.nl/buitenland/christenen-indonesie-vaker-lastiggevallen~a307108/>

<sup>43</sup> Redactie Buitenland Trouw, "Doodstraf christenen in Sulawesi voltrokken", *Trouw*, 22 september 2006. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/doodstraf-christenen-in-sulawesi-voltrokken~a8c2bbb9/>

<sup>44</sup> J.M. Otto, A.J. Dekker & L.J. van Soest-Zuurdeeg (red), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*, 290.

deze noodtoestand. Tevens gaven ze ook aan welke kandidaten wel of niet aanvaardbaar waren.<sup>45</sup> Teleurstellend was het voor het Front Pembela Islam toen Joko Widodo de verkiezing in 2014 won en de zevende president van Indonesië werd. Tijdens de verkiezing streed Basuki Tjahaja Purnama ofwel Ahok aan zijn zijde als kandidaat voor het gouverneurschap van Jakarta. Dit duo weerspiegelt pluralisme en vanuit de religieuze hoek was daar tijdens hun campagneperiode al kritiek op. Joko Widodo is zelf een gematigd moslim en besteedt dan ook niet veel aandacht aan de islam en Ahok is een christen. Beiden richten zich vooral op economische vooruitgang, het aanpakken van corruptie en drugsdelicten en een zorgstelsel voor Indonesiërs.<sup>46</sup>

---

<sup>45</sup> I. Wilson, "Resisting Democracy: Front Pembela Islam and Indonesia's 2014 Elections", 5-7.

<sup>46</sup> BCC, "Profile: Joko Widodo", *BCC*, 28 september 2015. Geraadpleegd op 7 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-28422179>

### 3. Basuki Tjahaja Purnama/Ahok

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de tweede deelvraag van het onderzoek: welke gebeurtenissen hebben er plaatsgevonden rondom Ahok? In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe de islam vorm heeft gekregen in Indonesië en hoe een meer radicaal georiënteerde islam opkwam in de 19<sup>e</sup> en vooral 20<sup>e</sup> eeuw. In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de casus Basuki Tjahaja Purnama ofwel Ahok. Onder het presidentschap van de huidige president Joko Widodo werd Ahok in 2014 aangesteld als gouverneur van Jakarta. Zoals al eerder benoemd behoort Ahok als christelijke Chinese Indonesiër tot twee minderheidsgroepen in het overheersend islamitische Indonesië. Als eerste zal in dit hoofdstuk een schets worden gemaakt van de positie van minderheden in Indonesië met een speciale focus op christenen en Chinese Indonesiërs. Vervolgens wordt omschreven hoe Ahoks politieke carrière eruit zag. Hierbij zal ook de verkiezingspeech bestudeerd worden die Ahok gaf op 27 september 2016, die leidde tot de aanklacht van blasfemie. Zowel de standpunten en protesten van de voor- en tegenstanders van Ahok zullen beschreven en toegelicht worden. Nadat de rechtszaak tegen Ahok is toegelicht zal er gekeken worden in hoeverre de casus Ahok verband heeft met de beschreven toenemende islamisering van Indonesië.

In dit hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de politiek van Indonesië. Om deze reden is het belangrijk om op te merken dat het politieke systeem anders werkt dan in Nederland. Voor de casus Ahok is het belangrijk om bewust te zijn van een aantal punten: op diverse politieke niveaus is het gebruikelijk dat men campagne voert in duo's. Een duo strijdt vanzelfsprekend niet voor dezelfde plek, maar wel voor een samenwerking. De president- en gouverneurverkiezingen vinden beide om de vijf jaar plaats. De zittende gouverneur mag zich automatisch kandidaat stellen voor het presidentschap. Joko Widodo had voor zijn presidentschap de functie van gouverneur. Ahok was toen de vicegouverneur. Samen voerden ze campagne: Joko Widodo als president en Ahok als gouverneur, zie afbeelding. Toen Joko Widodo in 2014 werd gekozen als president, werd Ahok bijna vanzelfsprekend gekozen als gouverneur.



Afbeelding: "Jakarta governor election. Politics, electoral"<sup>47</sup>

#### 3.1. Context minderheidsgroepen in Indonesië

Er zijn diverse minderheidsgroepen in Indonesië. Voor dit onderzoek wordt enkel dieper ingegaan op de christenen en Chinezen als minderheidsgroep. Ongeveer 10% van de

<sup>47</sup> A. Solo, *Jakarta governor election. Politics, electoral*, 29 juli 2012. Geraadpleegd op 17 juni 2016: <https://www.dreamstime.com/royalty-free-stock-photography-jakarta-governor-election-supporters-signature-to-support-to-jokowi-ahok-solo-central-java-indonesia-joko-widodo-jokowi-who-image31858077>



Indonesische bevolking is christen.<sup>48</sup> Ongeveer 2% van de Indonesische bevolking heeft een Chinese etnische achtergrond. Het is belangrijk om hierbij op te merken dat zowel de christenen als de Chinezen in Indonesië geen heterogene groep is. Binnen deze groep bestaan er culturele, economische, politieke en religieuze verschillen. Religies onder de etnische Chinese Indonesiërs zijn het boeddhisme, confucianisme, taoïsme, islam, maar voornamelijk het christendom. Volgens Human Rights Watch (2017) kampen christenen en Chinezen, maar ook andere minderheidsgroepen in Indonesië, met discriminatie.<sup>49</sup> Zoals beschreven in hoofdstuk 2.3 en 2.4 wordt niet elke religie gedoogd in Indonesië en wordt ook ‘geen religie’ niet toegestaan. Hoewel het merendeel van de Indonesische bevolking islamitisch is, kan er gesteld worden dat in het oosten van Indonesië veel christenen wonen. Religieuze minderheden hebben sinds de jaren tachtig te kampen met discriminatie, geweld en terroristische aanslagen. Onder Nederlands bewind kwamen er talloze Chinezen naar Indonesië. Nederlanders zagen hen niet alleen als hardwerkende arbeiders, maar ook als betrouwbare arbeiders. In een vrij korte tijd waren de Chinezen in staat om vooraanstaande posities binnen bedrijven te bemachtigen en zelfs bedrijven op te richten. Christenen, dus veelal Chinezen, kregen onder het koloniale bewind een goede opleiding door missie – en zendingsinspanningen. Hierdoor wisten ze veelal goede posities te bemachtigen binnen het leger of de overheid. Zowel de Chinezen als christenen vielen onder het burgerlijke recht, in tegenstelling tot Indonesische moslims, en hadden dus een bevoorrechte positie onder de Nederlanders. Hieruit kan geconcludeerd worden dat de staat medeverantwoordelijk is voor het politieke aanscherpen van de huidige etnische en religieuze verschillen. Er kan gesteld worden dat Chinezen toen, maar zeker ook nu nog de drijvende veer van de Indonesische economie zijn. De Indonesiërs associeerde zowel christenen als Chinezen met rijkdom. Tijdens de Indonesische revolutie van 1945 tot 1949, werden de christenen van vooraanstaande posities afgehaald<sup>50</sup> en Chinezen werden vaak ontvoerd, vermoord en hun bedrijven werden geplunderd.<sup>51</sup> Tijdens de mislukte staatsgreep in 1965, waar naar schattig meer dan een miljoen doden vielen, kwamen tijdens pogroms ook veel Chinezen om het leven. De tweede president, Soeharto, verbood vanaf 1966 Chinese namen. Hierdoor hadden de Chinese Indonesiërs een Indonesische naam in hun paspoort staan, maar dit betekende niet dat hun Chinese namen niet meer onderling werden en nog steeds worden gebruikt. Ook nieuw geboren krijgen nog apart een Chinese naam. Binnenshuis en binnen de eigen gemeenschap wordt de Chinese naam gebruikt. Soeharto verbood ook de Chinese taal, feesten, scholen en kranten. Er was veel geweld jegens Chinese Indonesiërs: ze werden mishandeld op straat en hun winkels werden in tijden van crisis in brand gestoken. In de periode van 1989 tot 1996 werden er talloze kerken in brand gestoken of vernield. Ook kregen diverse christelijke scholen te

---

<sup>48</sup> L. Suryadinata, *Ethnic Chinese in Contemporary Indonesia* (Singapore: ISEAS Publications, 2008), 1-2.

Geraadpleegd op 17 april 2018:

[https://books.google.nl/books/about/Ethnic\\_Chinese\\_in\\_Contemporary\\_Indonesia.html?id=UFNKQc-vGNSAC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Ethnic_Chinese_in_Contemporary_Indonesia.html?id=UFNKQc-vGNSAC&redir_esc=y) 8

<sup>49</sup> Human Rights Watch, *Indonesië. Events of 2016* (z.d.). Geraadpleegd op 12 april 2018:

<https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/indonesia>

<sup>50</sup> N. Schulte Nordholt, “Spanningen moslims en christenen uitgebuit in machtsspel rond opvolging van Soeharto”, *Trouw*, 25 oktober 1966. Geraadpleegd op 27 juni 2018:

<https://www.trouw.nl/home/spanningen-moslims-en-christenen-uitgebuit-in-machtsspel-rond-opvolging-van-soeharto~aca50a49/>

<sup>51</sup> R. Raben, “Indonesische Revolutie (1945-1949)”, *Historisch nieuwblad*, mei 2018. Geraadpleegd op 12 april 2018: <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/10670/indonesische-revolutie-1945-1949.html>

maken met geweld.<sup>52</sup> In de rumoerige tijd van Soeharto's aftreden in mei 1998 waren Chinezen opnieuw het doelwit.<sup>53</sup> Er werden naar schatting duizend Chinese Indonesiërs slachtoffer, maar er werden ook talloze Chinese Indonesische vrouwen en meisjes verkracht, wat soms zelfs leidde tot hun dood.<sup>54</sup> Rond 1998 begon de globalisering een grote rol te spelen in Indonesië. Het beeld ten opzichte van China veranderde en men kwam tot de conclusie dat Indonesië economisch kon profiteren van China en de Chinese Indonesiërs.<sup>55</sup> Tijdens de regeerperiode van de vierde president Abdurrahman Wahid kregen de Chinese Indonesiërs dan ook enkele rechten terug die hun politieke status verbeterde. Voor het eerst sinds lange tijd konden ze bijvoorbeeld sinds 2000 het Chinees nieuwjaar weer openlijk vieren. De laatste jaren is er een stijging van Chinese Indonesiërs geconstateerd die meedoen in de politiek. In 2004 waren er tijdens de nationale en lokale parlementsverkiezingen 100 Chinese Indonesiërs kandidaat. Dit aantal steeg naar 213 in 2009 en 315 in 2014. In 2016 waren er 18 van de 678 zetels in het nationale parlement bezet door Chinese Indonesiërs.<sup>56</sup> Ondanks nieuwe wetten voor gelijkheid en de verbeterde relaties tussen etnisch Chinese Indonesiërs en Indonesiërs, worden Chinese Indonesiërs ook vandaag de dag, in de praktijk toch nog steeds gediscrimineerd.<sup>57</sup>

### 3.2 Ahok en zijn politieke carrière

Ahok werd geboren op 29 juni 1966 in Manggar op het eiland Belitung. Hij heeft studies gevolgd in geowetenschappen en technologie en zijn master in *business administration* gehaald. Ahok begaf zich voor het eerst in de politiek in 2005, in de functie als bestuurder op Belitung. Vanaf toen kreeg hij diverse bijnamen die duidelijk maakten dat hij corruptie fel bestreed. In 2009 nam hij de uitnodiging aan om deel te nemen aan de *Dewan Perwakilan Rakyat*, vrij vertaald: raad van vertegenwoordigers van de samenleving (560 leden), één van de hoogste bestuursorganen in Indonesië.<sup>58</sup> Vanaf 2011 streed Ahok voor de positie van gouverneur van Jakarta. Deze positie kreeg hij in 2014.<sup>59</sup>

<sup>52</sup> N. Schulte Nordholt, "Spanningen moslims en christenen uitgebuit in machtsspel rond opvolging van Soeharto"

<sup>53</sup> M. Maas, "In Indonesië worden Chinezen de 'Joden van Azië' genoemd", *De Volkskrant*, 16 februari 2018. Geraadpleegd op 20 mei 2018: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/in-indonesie-worden-chinezen-de-joden-van-azie-genoomd~ba7638a1/>

<sup>54</sup> F. Vermeulen, "Massale verkrachting Chinezen; Indonesische actiegroep", *NRC Handelsblad*, 15 juli 1998. Geraadpleegd op 20 mei 2018: <https://www.nrc.nl/nieuws/1998/07/15/massale-verkrachting-chinezen-indonesische-actiegroep-7407342-a1351475>

<sup>55</sup> F. H. Winarta, "No more discrimination against the Chinese", in *Ethnic Chinese in Contemporary Indonesia*, L. Suryadinata (red) (Singapore: ISEAS Publications, 2008), 52. Geraadpleegd op 1 juni 2018: [https://books.google.nl/books/about/Ethnic\\_Chinese\\_in\\_Contemporary\\_Indonesia.html?id=UFNKQcvGNSAC&redir\\_esc=](https://books.google.nl/books/about/Ethnic_Chinese_in_Contemporary_Indonesia.html?id=UFNKQcvGNSAC&redir_esc=)

<sup>56</sup> C. Setijadi, "Ethnic Chinese in Contemporary Indonesia: Changing Identity Politics and the Paradox of Signification", *Perspective*, nr. 12 (2016), 3-4. Geraadpleegd op 30 april 2018: [https://web5.iseas.edu.sg/images/pdf/ISEAS\\_Perspective\\_2016\\_12.pdf](https://web5.iseas.edu.sg/images/pdf/ISEAS_Perspective_2016_12.pdf)

<sup>57</sup> W. van der Maten, "Chinezen in Indonesië: een geschiedenis van non-integratie", *Trouw*, 31 maart 2004. Geraadpleegd op 12 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/chinezen-in-indonesie-eeen-geschiedenis-van-non-integratie~a08e15fa/>

<sup>58</sup> S. La Batu, I. Budiari & N.F. Raamadhani, "The profiles of the Jakarta election contenders: Ahok, Agus, Anies", *The Jakarta Post*, 24 september 2016. Geraadpleegd op 15 april 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2016/09/24/the-profiles-of-the-jakarta-election-contenders-ahok-agus-anies.html>

<sup>59</sup> A. Savirani & E.Saidi, "Juggling While Claiming Rights: The urban Poor 'Community in North Jakarta'" in *Politics of Citizenship in Indonesia*, E. Hiarij & K. Stokke (red.) (Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia,

Op 27 september 2016 gaf Ahok een verkiezingspeech in Jakarta over een empowerment-programma. In zijn bijna twee uur durende speech zei hij: “Kan bisa saja dalam hati kecil bapak ibu nggak bisa pilih saya. Karena dibohongin pakai surat Al Maidah:51 macem-macem gitu lho. Itu hak bapak ibu, ya.” Vertaald: Dames en heren, ik begrijp het als u niet voor mij kunt kiezen, omdat u bent voorgelogen door diegene die *surah* Al-Maidah:51 gebruiken (eigen vertaling). Ahok impliceert hiermee dat islamitische religieuze leiders koranvers Al-Maidah:51 gebruikten om ervoor te zorgen dat er niet gestemd zou worden op niet-moslims, ofwel: niet op hem. Het betreffende vers luidt: “O jullie die geloven! Neemt niet de Joden en de Christenen als beschermers, zij beschermen elkaar. En wie van jullie hen als beschermers neemt: voorwaar, hij behoort tot hen. Voorwaar, Allah leidt het onrechtvaardige volk niet” (vertaling Sofjan S. Siregar, 2001). Hij probeerde tevens de aanwezigen gerust te stellen dat zij zich geen zorgen hoefden te maken, omdat het empowerment-programma sowieso door zou gaan, of hij nou wel of niet herkozen zou worden als gouverneur.<sup>60</sup> Er kwam onverwacht ontzettend veel kritiek vanuit de religieuze hoek op deze uitspraak.<sup>61</sup> Zij verweten Ahok blasfemie, hij zou moslims oproepen om niet in dit koranvers te geloven en deze niet na te leven. Echter, volgens een onderzoek van *Saiful Manjani Research and Consulting*, wist 88% van de Indonesische bevolking niet precies wat Ahok tijdens deze verkiezingspeech had gezegd. Toch gelooft 45% van de ondervraagde Indonesiërs dat deze speech van Ahok blasfemisch is.<sup>62</sup> De casus Ahok werd een prominent onderdeel van het Indonesische maatschappelijke discours, vooral omdat Ahok zich herkiesbaar had gesteld voor zijn tweede termijn als gouverneur.<sup>63</sup>

### 3.3 Protesten tegen Ahok

Zoals al eerder geschreven was het Front Pembela Islam geen voorstander voor Joko Widodo als president. Toen Ahok zich voor de eerste keer verkiesbaar stelde voor het gouverneurschap in 2011 was er al een aantal spelers die het niet met zijn kandidatuur eens was, waaronder ook het Front Pembela Islam. Er gaan geruchten dat het Front Pembela Islam protesteerde tegen Ahok met als doel Joko Widodo uit te schakelen. Ze hoopten dat als Joko Widodo Ahok openlijk zou steunen, de moslims hem af zouden vallen. Na de verkiezingspeech van Ahok op 27 september 2016 werd er onvrede geuit in immense protesten. Op 6 oktober uploadde Buni Yani een hoax ofwel een veranderde video, met

2017), 194. Geraadpleegd op 25 april 2018:

<https://books.google.nl/books?id=Bg86DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false>

<sup>60</sup> BCC Indonesia, “Sidang Al Maidah: Dua tahun penjara untuk Ahok, langsung ditahan”, *BCC Indonesia*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <http://www.bbc.com/indonesia/indonesia-39853373>

<sup>61</sup> L. van Liere, “Constructing the Governor’s Self. Religion and the Politics of Authority in the Ahok-Case [Jakarta]” (Universiteit Utrecht, 19 april 2017).

<sup>62</sup> K. Lamb, “Jakarta governor election a ‘litmus test’ of Indonesian Islam”, *The Guardian*, 14 februari 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/14/jakarta-governor-election-a-litmus-test-of-indonesian-islam>

<sup>63</sup> Hafifah, “A Critical Discourse Analysis of Basuki Tjahaj Purnama (Ahok)’s Speech in Seribu Island 2016 on Youtube” (State Islamic University of Sunan Ampel Surabaya, 20 juli 2017), 38. Geraadpleegd op 9 juni 2018: <http://digilib.uinsby.ac.id/18411/>

wel liefst zeven woordveranderingen, van de originele speech.<sup>64</sup> Deze video ging viraal en leidde tot verzet van Front Pembela Islam en Majelis Ulama Indonesia tegen Ahok. Beide organisaties deden aangifte tegen Ahok. Ahok bood zijn excuses aan op 10 oktober 2016 in het gouverneurshuis in Jakarta. Hij zei niemand te hebben willen beledigen, echter gaf hij in dezelfde bijeenkomst aan dat hij het koranvers verkeerd had geïnterpreteerd en dat deze duidelijk niet bedoeld is voor een gouverneur.<sup>65</sup> Bedoelt hij hiermee dat zijn tegenstanders het koranvers verkeerd hebben geïnterpreteerd? Hoe dan ook, zijn excuses leken niet breed te worden geaccepteerd, want sindsdien werden er diverse protesten georganiseerd. Hierbij moet opgemerkt worden dat ex-president Susilo Bambang Yudhoyono verdacht wordt de protesten van Front Pembela Islam tegen Ahok te financieren.<sup>66</sup> Er wordt gespeculeerd over zijn beweegredenen. Zijn zoon, Agus Harimurthi Yuhoyono, was de tegenspeler van Ahok in de gouverneurverkiezing 2017. Wellicht zag Susilo Bambang Yudhoyono in Ahok de grootste concurrent voor zijn zoon en probeerde hij hem op deze manier uit te schakelen. Tijdens de interviews bleken dat er nog vele andere theorieën zijn. Hier wordt dieper op ingegaan in hoofdstuk vier. Echter lijkt het alsof de ex-president geen rekening had gehouden dat de leider van Front Pembela Islam, Muhammad Rizieq Shihab en de derde kandidaat, Anies Baswedan zich politiek en religieus gezien verbonden met elkaar voelen. Muhammed Rizieq Shihab steunde Anies Baswedan openlijk tijdens de verkiezingsperiode. Andersom kuste Anies Baswedan, Muhammed Rizieq Shihab zijn ring in het openbaar. Een teken van respect in de Indonesische cultuur.<sup>67</sup> Op 14 oktober 2016 verzamelden diverse leden van onder andere Front Pembela Islam en Majelis Ulama Indonesia zich voor het stadshuis van Jakarta en eisten zij dat Ahok gestraft zou worden voor zijn uitspraak. Op 16 oktober 2016 noemde de politie Ahok voor het eerst een verdachte.<sup>68</sup> Vervolgens kwamen mensen vanuit heel Indonesië naar Jakarta om mee te doen aan een van de vele protesten. Het eerste protest werd georganiseerd op 4 november 2016 in Jakarta door diverse islamitische organisaties, waaronder Front Pembela Islam en Majelis Ulama Indonesia. Hierbij moet opgemerkt worden dat alhoewel de Majelis Ulama Indonesia onafhankelijk opereert ze nog steeds gelinkt zijn met de staat doordat ze financieel afhankelijk van elkaar zijn in verband met de islamitische economie. Voorbeelden hiervan zijn islamitisch bankieren, *hadj*-reizen en het *halal*-certificaat.<sup>69</sup> Het doel van het protest was dat Ahok officieel aangeklaagd en tenslotte veroordeeld zou worden voor blasfemie. Dit werd duidelijk zichtbaar door de vele haatslogans, zoals “Ahok moet naar de gevangenis”, “Stop met het overtreden van de wet en sluit Ahok op” en “De koran beledigen is strafbaar. Arresteer Ahok nu” (eigen vertalingen), die op grote doeken en papieren waren gedrukt en werden megedragen.

---

<sup>64</sup> Hafifah, “A Critical Discourse Analysis of Basuki Tjabaj Purnama (Ahok)’s Speech in Seribu Island 2016 on Youtube”, 37.

<sup>65</sup> L. van Liere, “Constructing the Governor’s Self. Religion and the Politics of Authority in the Ahok-Case [Jakarta].”

<sup>66</sup> M. Maas, “Opvallend hard vonnis: christelijke gouverneur Jakarta moet twee jaar de cel in wegens blasfemie.”

<sup>67</sup> M. Maas, “Machtsspel nadert ontkenning: stemt Jakarta voor of tegen moslim-gouverneur?”, *De Volkskrant*, 15 februari 2017. Geraadpleegd op 16 juni 2018: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/machtsspel-nadert-ontkenning-stemt-jakarta-voor-of-tegen-moslim-gouverneur-~b97ee7ef/>

<sup>68</sup> BCC Indonesia, “Sidang Al Maidah: Dua tahun penjara untuk Ahok, langsung ditahan.”

<sup>69</sup> T. Lindsey, “Monopolising Islam: The Indonesian Ulama Council ans state regulation of the Islamic economy”, *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, volume 48, nr. 2 (27 juli 2012), 253-274. Geraadpleegd op 1 juni 2018: <https://www.tandfonline-com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/00074918.2012.694157?scroll=top&needAccess=true>

Naar schatting waren hier 50.000 mensen bij aanwezig.<sup>70</sup> Op 2 december 2016 organiseerde de eerder genoemde organisaties een protestgebed in Jakarta. De demonstranten eisten dat Ahok zijn ontslag zou indienen. Er waren naar schatting 200.000 mensen aanwezig. Tijdens dit protest waren er zichtbaar minder haatslogans aanwezig. Verrassend was dat de president Joko Widodo, die bekend staat als gematigd moslim, zich aansloot bij dit gebed.<sup>71</sup> Jan Michiel Otto, gespecialiseerd in onder andere recht en bestuur in Indonesië, schrijft dat dit een tactiek is van de president. Hij probeert boosheid te bestrijden door medemenselijkheid. In plaats van het leger er op af te sturen, laat hij wellevendheid zien.<sup>72</sup> Op 21 februari 2017 was er weer een protest in Jakarta, welke onder andere ook weer werd georganiseerd door Majelis Ulama Indonesia en het Front Pembela Islam. Het protest werd weer in de vorm van een gebed gehouden. Er waren naar schatting 20.000 deelnemers aanwezig. Op 1 april 2017 werd er geprotesteerd met als doel om Ahok onmiddellijk uit zijn functie als gouverneur te laten zetten. De groep ging richting het paleis, omdat de vertegenwoordigers van het protest in gesprek wilden gaan met president Joko Widodo. Ze werden echter ontvangen door Wiranto, de minister van Nationale Veiligheid. Noemenswaardig is dat Wiranto een vriendschappelijke band heeft met Muhammad Rizieq Shihab, de oprichter van Front Pembela Islam. Wiranto heeft deze dag geluisterd naar de eisen en argumenten van de vertegenwoordigers van dit protest.<sup>73</sup> Tijdens het laatste protest op 5 mei 2017 in Jakarta gingen 1000 mensen de straat op zodat de eerder genoemde vertegenwoordigers met het hooggerechtshof konden spreken over de straf die zij eisten tegen Ahok.<sup>74</sup>

### 3.4 Voorstanders van Ahok

Ahok werd democratisch door de bevolking gekozen als gouverneur van Jakarta in 2014. Ondanks dat er na zijn interpretatie van het koranvers veel protesten tegen hem waren, werd hij nog steeds door velen gesteund voor zijn tweede termijn als gouverneur. Zijn voorstanders denken vaak dat men het op Ahok gemunt heeft omdat hij een christen is. De voorstanders steunen Ahok niet per se om zijn religie, maar om zijn kwaliteiten als gouverneur.<sup>75</sup> De Nadhatal Ulama, is de grootste islamitische organisatie in Indonesië met meer dan 50 miljoen leden. Al in 2014 deed hun voorzitter, Said Aqil Siradj een uitspraak over Ahok. Hij gaf aan dat Ahok een goede gouverneur is. Hij zei dat Ahok eerlijk, betrouwbaar en een goede rechtvaardige leider is en dat het niet uitmaakt welke religie hij

<sup>70</sup> BCC, “Indonesia protest: Jakarta anti-governor rally turns violent”, *BCC*, 4 november 2016.

Geraadpleegd op 12 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-37856476>

<sup>71</sup> L. van Liere, “Constructing the Governor’s Self. Religion and the Politocs of Authority in the Ahok-Case [Jakarta].”

<sup>72</sup> J. M. Otto, “Eenheid in Verscheidenheid. De actualiteit van Mr. C. van Vollenhoven” (Universiteit Leiden, 8 februari 2017), 9. Geraadpleegd op 16 juni 2018:

[https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/rechtsgeleerdheid/instituut-voor-metajuridica/diesoratie-2017-jan-michiel-otto-nl\\_universiteit-leiden.pdf](https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/rechtsgeleerdheid/instituut-voor-metajuridica/diesoratie-2017-jan-michiel-otto-nl_universiteit-leiden.pdf) en L. van Liere, “Constructing the Governor’s Self. Religion and the Politocs of Authority in the Ahok-Case [Jakarta]”

<sup>73</sup> I. Budiari & C.A. Wijaya, “Anti-Ahok protest sees waning enthusiasm.”

<sup>74</sup> B. Marhaenjati, “Anti-Ahok Protest Ends Peacefully”, *Jakarta Globe*, 5 mei 2017. Geraadpleegd op 12 april 2018: <http://jakartaglobe.id/news/anti-ahok-protest-ends-in-peace/>

<sup>75</sup> S. Khodijah, “Textual Analysis of Ahokers in Social Media” (Insitut Agama Islam Negeri Jember, oktober 2017), 274. Geraadpleegd op 15 april 2018: [http://sastra.um.ac.id/wp-content/uploads/2017/11/270-277-Siti-Khodijah\\_TEXTUAL-ANALYSIS-OF-AHOKERS-IN-SOCIAL-MEDIA\\_Layouted.pdf](http://sastra.um.ac.id/wp-content/uploads/2017/11/270-277-Siti-Khodijah_TEXTUAL-ANALYSIS-OF-AHOKERS-IN-SOCIAL-MEDIA_Layouted.pdf)



aanhangt.<sup>76</sup> Ook na Ahok's verkiezingspeech van 27 september 2016 bleef de voorzitter bij zijn standpunt; Ahok is een goede gouverneur en tevens sprak hij uit dat hij vond dat Ahok geen blasfemie had gepleegd. Echter hield dit de leden van Nadhatal Ulama niet tegen om mee te doen aan de protesten tegen Ahok.<sup>77</sup> Hieruit kan geconcludeerd worden dat de grootste islamitische organisatie nog steeds een rol heeft in het publieke leven, maar haar religieuze invloed lijkt te hebben verloren. De imam van de nationale Indonesische Istiqal moskee in Jakarta, waar wel 120.000 mensen tegelijk kunnen bidden, gaf ook aan Ahok te blijven steunen en zijn uitspraak niet als blasfemie te zien.<sup>78</sup> Op 4 december 2016 werd er een tegenprotest genaamd "Kita Indonesia" (eigen vertaling: wij zijn Indonesië) georganiseerd in Jakarta. Met het protest wilden de organisatoren laten zien dat ze voor een tolerant Indonesië en voor eenheid staan. Er waren ongeveer 10.000 mensen bij aanwezig en er werden diverse traditionele dansen van diverse eilanden uitgevoerd.<sup>79</sup> Er waren echter verder geen massale pro-acties zoals we deze zagen tegen Ahok. Er werden nog wel diverse bijeenkomsten gehouden om de campagne voor Ahoks tweede gouverneurstermijn te financieren, echter verloor hij de verkiezing op 19 april 2017, zoals in het volgende subhoofdstuk nader toegelicht zal worden.<sup>80</sup> Er werden duizenden bloemenborden gestuurd naar het gouverneurshuis in Jakarta om steun aan Ahok te betuigen.<sup>81</sup> In subhoofdstuk 3.6, wordt het strafrechtelijke proces tegen Ahok beschreven, welke uiteindelijk op 9 mei 2017 leidt tot een veroordeling van twee jaar gevangenisstraf voor blasfemie. Op 10 mei 2017 verzamelden duizenden mensen zich voor de gevangenis het Cipinang in Jakarta en eisten dat Ahok vrij zou worden gelaten. Tegelijkertijd wilden ze zo hun steun betuigen aan alle minderheidsgroepen in Indonesië. Later werd Ahok overgeplaatst naar de gevangenis Mako Brimob in Depok. Op 11 mei 2017 verzamelde een groep zich voor het stadshuis om het Indonesische volkslied te zingen.<sup>82</sup> Het lijkt erop dat deze groep een nationale identiteit construeert tegenover de radicale islam. In verschillende steden werden fakkeltochten gehouden als tegenprotest op de uitspraak van Ahok en voor gerechtigheid en pluralisme.<sup>83</sup>

<sup>76</sup> Tempo.co, "NU Dukung Ahok Jadi Gubernur DKI", *Tempo.co*, 7 november 2014. Geraadpleegd op 17 april 2018: <https://metro.tempo.co/read/620244/nu-dukung-ahok-jadi-gubernur-dki>

<sup>77</sup> A.S. Syechbubakr, "Anti-Ahok protests: why were Nahdlatul Ulama and Muhammadiyah sidelined?", *The University of Melbourne: Indonesia at Melbourne*, 4 mei 2017. Geraadpleegd op 17 april 2018: <http://indonesiaatmelbourne.unimelb.edu.au/nu-and-muhammadiyah-sidelined-anti-ahok-protests/>

<sup>78</sup> L. van Liere, "Constructing the Governor's Self. Religion and the Politics of Authority in the Ahok-Case [Jakarta]."

<sup>79</sup> Aljazeera, "Indonesians rally for unity after blasphemy protest" *Aljazeera*, 4 december 2016. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://www.aljazeera.com/news/2016/12/indonesians-rally-unity-blasphemy-161204042203314.html>

<sup>80</sup> B.A. Laksana, "Seminggu Dibuka, "Kampanye Rakyat' Ahok- Djarot Kumpulkan Rp 5 M", *Detik News*, 15 maart 2017. Geraadpleegd op 23 april 2017: <https://news.detik.com/berita/d-3447993/seminggu-dibuka-kampanye-rakyat-ahok-djarot-kumpulkan-rp-5-m>

<sup>81</sup> M. Walden, "Indonesian diaspora rallies around jailed Jakarta governor Ahok", *Asian Correspondent*, 15 mei 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://asiancorrespondent.com/2017/05/indonesian-diaspora-rallies-around-jailed-jakarta-governor-ahok/#pHhKO6Se2xELIqfE.97>

<sup>82</sup> M. Walden, "Ahok supporters come out in force to protest jailing for blasphemy", *Asian Correspondent*, 10 mei 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://asiancorrespondent.com/2017/05/ahok-supporters-come-force-protest-jailing-blasphemy/#ksHIYhwTFFHAPXP2.97>

<sup>83</sup> M. Hariyadi, "Pro-Ahok rallies, signs of an Indonesian 'new nationalism'", *Asia News*, 17 december 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018: <http://www.asianews.it/news-en/Pro-Ahok-rallies,-signs-of-an-Indonesian-new-nationalism-40767.html>

### 3.5 Verkiezing voor gouverneurschap 2017

In Indonesië speelt religie een belangrijke rol in het stemgedrag van mensen. Religie lijkt belangrijker te zijn dan etniciteit of sociale klasse. Met name sinds 1955 wordt er door de partijen in Indonesië meer nadruk gelegd op vormen van religie die ze prefereren: cultureel, conservatief, orthodox, modern of traditioneel.<sup>84</sup>

Het leek er in de eerste instantie op dat Ahok gemakkelijk herkozen zou worden voor zijn tweede termijn als gouverneur, aangezien hij hoog in de peilingen stond. Zijn interpretatie van koranvers Al-Maidah:51 bracht hier echter verandering in. Media spelen een grote en cruciale rol bij het stemgedrag.<sup>85</sup> Volgens BCC Asia (2017), werden er zo'n 40.000 hoax webpagina's die zich uitgaven als nieuws-sites gesignaleerd. Tevens verschenen er ook op andere websites talloze, naar schatting wel 1000, hoax berichten op internet over Ahok, de andere kandidaten en over de algehele politieke situatie. Veel van deze berichten waren religieus getint. Het verschil tussen 'echt' nieuws en hoax berichten is niet altijd goed te onderscheiden. Tevens doet niet elke lezer de moeite om de gelezen berichten te controleren op echtheid. Deze berichten, hoax of echt, kunnen de emotionele kiezer beïnvloeden.<sup>86</sup> Ondanks alle fysieke en online tegenprotesten tegen Ahok haalde hij toch met 43% van de stemmen de eerste ronde voor het gouverneurschap op 15 februari 2017. Zijn tegenstander Anies Baswedan kreeg 40% van de stemmen en Agus Harimurti Yudhoyono 17%. Ahok en Anies Baswedan gingen door naar de tweede ronde.<sup>87</sup> Beide kandidaten bleven doorgaan met campagne voeren. CNN Indonesia<sup>88</sup> en BCC Indonesia noemden de verkiezingsperiode de meest polariserende en 'smerigste' die Indonesië ooit heeft gekend.<sup>89</sup> De periode werd gekenmerkt door maatschappelijke onrust. Zoals in de vorige subhoofdstukken beschreven, was er niet alleen sprake van een anti-Chinees segment, maar speelde ook de opkomst van het moslimpopulisme een grote rol. Anies Baswedan werd tijdens de verkiezingsperiode openlijk gesteund door de leider van Front Pembela Islam, Muhammad Rizieq Shihab, die verantwoordelijk was voor de vele protesten tegen Ahok. Anies Baswedan voegde zich in de tussentijd bij de protestgebeden tegen Ahok. Toch leek het erop dat de situatie van Ahok en de commotie er omheen wellicht minder impact op de samenleving en het stemgedrag van de bevolking had dan in de media geschetst, gezien Ahok de meeste stemmen in de eerste ronde behaalde. De tweede verkiezingsronde voor het gouverneurschap vond plaats op 19 april 2017. Vanuit de overheid waren er zorgen dat kiezers beïnvloed of belemmerd zouden worden om te stemmen en om deze reden werd en veel politie ingezet bij de stemlokalen. Er werd massaal gestemd, het stemproces verliep rustig en de politie hoefde niet in actie te komen.

---

<sup>84</sup> R. William Liddle en S. Mujani, "Leadership. Party and Religion. Explaining Voting Behavior in Indonesia", in *Comparative Political Studies*, volume 40, nr. 7 (juli, 2007), 834-838, 851. Geraadpleegd op 3 juni 2018: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0010414006292113>

<sup>85</sup> R. William Liddle en S. Mujani, "Leadership. Party and Religion. Explaining Voting Behavior in Indonesia", 833.

<sup>86</sup> BCC, "How fake news and hoaxes have tried to derail Jakarta's election", *BCC*, 18 april 2017. Geraadpleegd op 17 april 2018: <https://www.bbc.com/news/world-asia-39176350>

<sup>87</sup> BCC, "Jakarta election: Christian governor conceded to Muslims rival", *BCC*, 19 april 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-39636974>

<sup>88</sup> L. Rahadian, "Pilkada Ciptakan Polarisasi Warga Seperti Tahun 1965 dan 1988", *CNN Indonesia*, 6 april 2017. Geraadpleegd op 21 mei 2018: F

<sup>89</sup> BCC Indonesia, "Sidang Al Maidah: Dua tahun penjara untuk Ahok, langsung ditahan."

Ahok verloor de tweede ronde van Anies Baswedan, die won met 58% van de stemmen.<sup>90</sup> Anies Baswedan bedankte in zijn overwinningstoespraken onder andere Muhammad Rizieq Shihab, de leider van Front Pembela Islam.<sup>91</sup> Volgens D.S. Widiyanti, van de Universiteit van Brawijaya, kenmerkt deze uitkomst het feit dat men nog niet klaar is voor multiculturele politiek, gezien Ahoks Chinese achtergrond.<sup>92</sup> Ook historicus D. Kwartanada, gespecialiseerd in Chinezen in Indonesië, twijfelt of het Indonesische volk wel klaar is om op een Chinese Indonesiër te stemmen, maar benoemde hierbij ook zijn christelijke identiteit.<sup>93</sup> Het bewerkstelligen van een multiculturele politiek zal onmogelijk blijven als de politiek de angsten voor de ander in stand blijft houden. Echter kan er niet bewezen worden dat Ahok perse verloren heeft om zijn Chinese en/of christelijke identiteit, zoals ook president Joko Widodo aangeeft. Op de uitspraken van Joko Widodo omtrent de Ahok casus wordt dieper ingegaan in hoofdstuk vier.

### 3.6 Strafrechtelijk proces tegen Ahok

In het Indonesische wetboek van strafrecht artikel 156 is beschreven dat het mogelijk is om mensen te veroordelen wegens blasfemie. De maximale straf hiervoor is vijf jaar gevangenisstraf.<sup>94</sup> Het strafrechtelijk proces tegen Ahok begon op 13 december 2016<sup>95</sup> en heeft een grote impact gehad op de Indonesische samenleving. De gebeurtenissen rondom Ahok hebben duidelijk voor wrijving, maar onder andere ook door de fysieke en online protesten, voor een tweedeling in de samenleving gezorgd. De veroordeling van Ahok zou ten eerste voor diskwalificatie van de gouverneurverkiezing zorgen. Ten tweede is juist deze casus kenmerkend voor de huidige, maar ook toekomstige politieke cultuur in Indonesië, omdat deze casus in verband staat met religieuze tolerantie en moslimpopulisme en de mogelijke islamisering van Indonesië. Tevens speelt in deze casus ook de discriminatie jegens minderheden, zoals in dit geval christenen en Chinezen een rol.<sup>96</sup> Ook de rechtbank achtte het nodig om deze rechtszaak zo spoedig mogelijk af te handelen. Al vrijwel meteen stelden de rechters dat het proces niet langer dan vijf maanden mocht duren en begonnen ze met het inplannen en horen van de getuigen en experts. Dit had een grote impact op de politieke situatie, omdat veel getuigen en experts lid zijn van diverse Indonesische ministeries.<sup>97</sup> Muhammad Rizieq Shihab, de oprichter van Front Pembela Islam, was één van de experts die als getuige werd opgeroepen. Ondanks zijn

<sup>90</sup> E. Oude Elferink, “Verlies Ahok in Jakarta triomf radicale moslims.”

<sup>91</sup> BCC Indonesia, “Sidang Al Maidah: Dua tahun penjara untuk Ahok, langsung ditahan.”

<sup>92</sup> D.S. Widiyanti, “Multicultural politics in Governor Candidates of DKI Jakarta 2017 in Tempo.Co”, *Mimbar*, volume 33, nr. 1 (2017), 33.

<sup>93</sup> A. Higgins, “In Indonesia, ethnic Chinese see a new future”, *The Washington Post*, 18 augustus 2012. Geraadpleegd op 25 april 2018: [https://www.washingtonpost.com/world/asia\\_pacific/in-indonesia-ethnic-chinese-see-a-new-future/2012/08/18/4befc374-e870-11e1-9739-eef99c5fb285\\_story.html?noredirect=on&utm\\_term=.b2595e8ad9dd](https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/in-indonesia-ethnic-chinese-see-a-new-future/2012/08/18/4befc374-e870-11e1-9739-eef99c5fb285_story.html?noredirect=on&utm_term=.b2595e8ad9dd)

<sup>94</sup> Amnesty, *Indonesië*. (z.d.). Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.amnesty.nl/landen/indonesie>

<sup>95</sup> Redactie Algemeen Dagblad, “Gouverneur Jakarta huilt op eerste dag proces”, *Algemeen Dagblad*, 13 december 2016. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.ad.nl/buitenland/gouverneur-jakarta-huilt-op-eerste-dag-proces~a2d44292/>

<sup>96</sup> M. Maas, “Blasfemiezaak gouverneur ‘Ahok’ gaat door”, *De Volkskrant*, 27 december 2016.

Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.volkskrant.nl/buitenland/blasfemiezaak-gouverneur-ahok-gaat-door~a4440318/>

<sup>97</sup> C.A. Wijaya, “Judges want to speed up Ahok’s trial”, *The Jakarta Post*, 21 maart 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2017/03/21/judges-want-to-speed-up-ahoks-trial.html>



strafblad wegens het aanzetten tot haat en de vele verdenkingen en rechtszaken omtrent onder andere een seksschandaal, het verstoren van de rechtsorde en het beledigen van de *pancasila* werd hij door de rechtbank gezien als een betrouwbare expert.<sup>98</sup> Niemand kon toen voorspellen dat er maar liefst negentien zittingen zouden komen voordat de rechtbank tot een definitieve uitspraak zou komen. Als basis van de rechtszaak werd de hoax video van de verkiezingspeech, gemaakt door Buni Yani, tegen Ahok gebruikt. Hier wordt later nog op terug gekomen. Ter verdediging werd er gebruik gemaakt van taalanalyses. Diverse taalexperts gaven aan dat ze vonden dat er geen sprake was van blasfemie. Rahayu Surtiarti ging bijvoorbeeld dieper in op de algehele context van de gegeven verkiezingspeech. Zij kwam tot de conclusie dat Ahok bedoelde dat sommigen het koranvers Al-Maidah:51 gebruiken om te liegen, maar niet dat de betreffende koranvers een leugen is.<sup>99</sup> In de Indonesische taal kunnen woorden diverse betekenissen hebben, vooral als deze gecombineerd worden. Als de kernwoorden van Ahoks verkiezingspeech in zijn geheel worden bekeken, zijn deze volgens Rahayu Surtiarti samenhangend harmonieus en integer.<sup>100</sup> Tijdens de zitting van 25 april 2017 bood Ahok nogmaals zijn excuses aan. Hij gaf aan dat het voor politici niet toelaatbaar is om religie te gebruiken en dat hij geen groep had willen beledigen.<sup>101</sup> Het Openbaar Ministerie had rond deze tijd, ongeveer twee weken voor de definitieve uitspraak, de blasfemie klacht in zijn geheel laten vervallen. Echter eiste zij wel één jaar voorwaardelijk voor haat zaaien met een proeftijd van twee jaar.<sup>102</sup> Ze vonden dat er onvoldoende bewijs was om vast te kunnen stellen dat Ahok daadwerkelijk de islam had beledigd. Hoewel het volgende ondenkbaar is in Nederland, gezien het Openbaar Ministerie de aanklacht had laten vallen, werd Ahok op 9 mei 2017 door vijf rechters onder het voorzitterschap van Dwiarso Budi Santiarto veroordeeld tot een onmiddellijke gevangenisstraf van twee jaar wegens blasfemie.<sup>103</sup>

Buni Yani werd op 15 november 2017 veroordeeld tot achttien maanden gevangenisstraf wegens het veranderen en uploaden van de video van Ahoks speech op 27 september 2016. Deze video was gebruikt als bewijsmateriaal in de rechtszaak tegen Ahok. Voor Ahok was de veroordeling van Buni Yani het moment, ook al was dit al een geruime tijd na zijn veroordeling, om in hoger beroep te gaan.<sup>104</sup> Op 26 maart 2018 besloten drie rechters, waaronder Aridjo Alkostar, echter dat ze de gepresenteerde argumenten niet

---

<sup>98</sup> L. van Liere, *The Pure, The Filthy and the White. Christian-Muslim Encounters in Indonesia* (Universiteit Utrecht, 2 juni 2017).

<sup>99</sup> C.A. Wijaya, "Ahok's speech not blasphemous: Expert", *The Jakarta Post*, 21 maart 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2017/03/21/ahoks-speech-not-blasphemous-expert.html>

<sup>100</sup> Hafifah, "A Critical Discourse Analysis of Basuki Tjahaj Purnama (Ahok)'s Speech in Seribu Island 2016 on Youtube", 38.

<sup>101</sup> BCC Indonesia., "Sidang Al Maidah: Dua tahun penjara untuk Ahok, langsung ditahan."

<sup>102</sup> Amnesty, *Indonesië*.

<sup>103</sup> M. Maas, "Opvallend hard vonnis: christelijke gouverneur Jakarta moet twee jaar de cel in wegens blasfemie."

<sup>104</sup> M. Ompusunggu, "O&A: What you need to know about Ahok's case review petition", *The Jakarta Post*, 21 februari 2018. Geraadpleegd op 2 mei 2018: <http://www.thejakartapost.com/academia/2018/02/21/qa-what-you-need-to-know-about-ahoks-case-review-petition.html>

konden accepteren<sup>105</sup> en Ahok zijn hoger beroep werd afgewezen.<sup>106</sup> Op 29 maart 2018 kwamen er diverse berichten in de Indonesische media dat Aridijo Alkostar in het verleden betrokken was geweest bij Front Pembela Islam en zelfs voorzitter was geweest van hun afdeling wet- en mensenrechten. Hij ontkent echter ooit bij het Front Pembela Islam betrokken te zijn geweest.<sup>107</sup>

Op 17 augustus vieren de Indonesiërs Bevrijdingsdag. Op deze dag krijgen sommige gevangenen die goed gedrag hebben vertoond gratie in de vorm van strafvermindering. Hierdoor heeft Ahok kans om eerder vrij te komen dan de gestelde twee jaar.

### 3.7 Verband tussen de casus Ahok en de mogelijke islamisering van Indonesië

Onder islamisering wordt in dit onderzoek het proces verstaan waarin een samenleving zich steeds meer focust op de islam of waarin het politieke, juridische en educatieve domein van een samenleving steeds meer onder invloed staat van de islam. Hiermee wordt de islam als religie en cultuur bedoeld.

Zoals in de vorige subhoofdstukken beschreven heeft de verkiezingspeech van Ahok en de gebeurtenissen hier omheen voor commotie onder de Indonesische bevolking gezorgd. Zo werd de verkiezingsperiode voor Ahoks tweede termijn als gouverneur gekenmerkt als de meeste polariserende (moslims versus christenen en etnische Indonesiërs versus Chinese Indonesiërs) die Indonesië ooit gekend heeft. De gehele casus werd door de media (door tekst en beeld) gerelateerd aan angst, discriminatie, religieuze tolerantie en moslimpopulisme. Kunnen de gebeurtenissen rondom de speech, de verkiezingsperiode en de veroordeling van Ahok gekoppeld worden aan het moslimpopulisme en de mogelijke toename van islamisering van Indonesië? Om antwoord te geven op de vraag of de Ahok-casus verbonden is met toenemende invloed van populistische moslimorganisaties zoals ik hierboven beschreef, is het van belang een aantal notities te maken bij de betekenis die aan 'populisme' wordt gegeven. Volgens Cas Mudde en Cristobál Rovira Kaltwasser zijn er drie benaderingen van populisme. De eerste benadering is dat het een beweging is, georganiseerd rondom een charismatisch leider, die een zo groot mogelijke groep aanspreekt. In de casus Ahok is niet duidelijk een leider aan te wijzen, alhoewel ik wel meteen moest denken aan Muhammad Rizieq Shihab. Echter is hij niet direct als leider van bijvoorbeeld de protesten tegen Ahok aan te wijzen. Het is wel duidelijk dat de organisatoren van de protesten een zo groot mogelijke groep probeerde aan te spreken, namelijk alle moslims. De tweede benadering omvat een meer politieke stijl, waarbij het gaat om de promotie van een politiek figuur. In de casus Ahok werd

<sup>105</sup> The star online, "Indonesia's Supreme Court rejects Ahok's blasphemy appeal", *The star online*, 27 maart 2018. Geraadpleegd op 21 mei 2018:

<https://www.thestar.com.my/news/regional/2018/03/27/indonesia-supreme-court-rejects-ahok-blasphemy-appeal/>

<sup>106</sup> M. Hariyadi, "The Supreme Court rejects Ahok's appeal against his blasphemy conviction", *Asia News*, 26 maart 2018. Geraadpleegd op 2 mei 2018: <http://www.asianews.it/news-en/The-Supreme-Court-rejects-Ahok-against-his-blasphemy-conviction-43460.html>

<sup>107</sup> News Desk The Jakarta Post, "Justice presiding over Ahok's case review petition denies FPI link", *The Jakarta Post*, 31 maart 2018. Geraadpleegd op 17 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2018/03/31/justice-presiding-over-ahoks-case-review-petition-denies-fpi-link.html>

bijvoorbeeld Anies Baswedan, de huidige gouverneur, naar voren geschoven om de rol van Ahok over te nemen. De laatste, derde benadering ziet populisme als een discours waarbij bestaande spanningen worden gebruikt om de gemeenschap in tweeën te delen.<sup>108</sup> Nadat Ahok koranvers Al-Maidah:51 aanhaalde is door de Indonesische, maar ook de internationale media, een tweedeling geschetst door hun woordkeuze. Waar Ahok genoemd werd ging dit vaak gepaard met de woorden Chinees en christen. Ook op sociaal-maatschappelijk terrein werd door het voeren van grootschalige protesten tegen Ahok en de daarop volgende in vergelijking kleinere voorprotesten een tweedeling gecreëerd. In alle drie deze benaderingen claimen populistten te spreken voor het volk, dat anders volgens hen niet gehoord wordt omdat ze ‘overruled’ worden door de elite. Populisten, die in de politiek treden hebben vaak als doel om ‘het land te redden’. Ze willen de huidige politiek van een elitaire clan redden, omdat deze volgens hen niet in het belang van het volk handelt. Populisme kan uitkristalliseren tot een nieuwe populaire identiteit onder de mensen, met name als de maatschappelijke situatie ontwricht raakt, zoals ook gebeurde na de verkiezingspeech van Ahok op 27 september 2016. Een ontwrichte samenleving wordt volgens Abdul Hamid gekenmerkt door: 1. een gebrek aan vertrouwen in het huidige politieke systeem, 2. verandering van de cultuur of een verandering in de demografische balans tussen etnische of religieuze groepen en 3. het in diskrediet brengen van een politieke partij of van politici. In de casus Ahok, met name de gebeurtenissen na zijn speech, is er sprake van de laatste twee kenmerken. Er is sprake van een cultuurverandering doordat Ahok, een niet etnische Indonesiër, die ook nog eens christen is, een hoge functie in de politiek wist te bemachtigen. Daarnaast heeft de islam in de laatste jaren een prominentere en zichtbaardere rol gekregen.<sup>109</sup>

De afgelopen jaren hebben er diverse terroristische aanslagen plaatsgevonden tegen de invloed van het westen. De Indonesische journaliste Ayu Utami schreef in 2012 over de zichtbaarheid van de Arabische *wahabistische* invloeden. Als voorbeeld noemt ze onder andere de witte gewaden die nu ook door veel Indonesische moslims worden gedragen, zoals onder andere te zien is op mediabeelden van de protesten tegen Ahok.<sup>110</sup> Volgens religiewetenschapper Mark Woodward is het overnemen van deze Arabische kledingstijl een duidelijk signaal in het Indonesische religieuze landschap dat Indonesië zich focust op het Arabische, *wahabistische*, maar ook het *salafistische* gedachtengoed.<sup>111</sup> Volgens Ian Douglas Wilson gaat het echter enkel om een symbolisch *salafisme*. Aanhangers creëren geen exclusivisme binnen de moslimgemeenschap; zij hoeven niet te voldoen aan bepaalde uiterlijkheden en gedragingen.<sup>112</sup> Mark Woodward merkt op dat de media weinig schrijven

<sup>108</sup> C. Mudde & C. Rovira Kaltwasser, “Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America”, *Government and Opposition*, volume 48, nr. 2 (2013), 147-174. Geraadpleegd op 21 mei 2018: [https://www.cambridge-org.proxy.library.uu.nl/core/services/aop-cambridge-core/content/view/AAB33C1316BE16B8E4DE229519362E27/S0017257X12000115a.pdf/exclusionary\\_vs\\_inclusionary\\_populism\\_comparing\\_contemporary\\_europe\\_and\\_latina\\_merica.pdf](https://www.cambridge-org.proxy.library.uu.nl/core/services/aop-cambridge-core/content/view/AAB33C1316BE16B8E4DE229519362E27/S0017257X12000115a.pdf/exclusionary_vs_inclusionary_populism_comparing_contemporary_europe_and_latina_merica.pdf)

<sup>109</sup> A. Hamid, “Jokowi’s Populism in the 2012 Jakarta Gubernatorial Election”, *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, volume 33, nr. 1 (2014), 87-88. Geraadpleegd op 30 april 2018: <https://journals.sub.uni-hamburg.de/giga/jsaa/article/view/738/736>

<sup>110</sup> G.J. Rohmsen, “De traditionele islam in Indonesië is tolerant, dit is een nieuwe soort islam”, *Trouw*, 1 juni 2012. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/-de-traditionele-islam-in-indonesie-is-tolerant-dit-is-een-nieuw-soort-islam-~a4d4749b/>

<sup>111</sup> M. Woodward, “Resisting Salafism and the Arabization of Indonesian Islam: a contemporary Indonesian didactic tale by Komaruddin Hidayat”, 237.

<sup>112</sup> I. Douglas-Wilson, “As Long as It’s *Halal*: Islamic *Preman* in Jakarta”, 199-203.

over de invloeden van het *wahabisme* en *salafisme* terwijl dit juist een belangrijke fase is. Volgens hem verkeert Indonesië momenteel in een conflictfase tussen de culturele Indonesische islam en de *wahabistische* islam. Deze fase is belangrijk, omdat de uitkomst bepaalt hoe de islam in Indonesië in de toekomst gepraktiseerd zal worden. De *wahabisten* stellen dat het voor moslims niet mogelijk is om een islamitische levensstijl aan te hangen in een maatschappij die gebaseerd is op ongelof of waarin ongelovigen, waar ook moslims die niet deze stroming aanhangen mee worden bedoeld, domineren. De oplossingen voor dit ‘conflict’ is: emigreren of de maatschappij transformeren. Dit transformeren gebeurt voornamelijk met financiële steun van de *wahabisten*. Voorbeelden hiervan zijn het verstrekken van imams, studiebeurzen voor studies in het Midden-Oosten, het bouwen van moskeeën en scholen. Momenteel hebben ze controle over de moskeeën verbonden aan seculiere universiteiten. Hierdoor kunnen ze gemakkelijk een grote groep bereiken. Tegenstanders noemen dit verschijnsel een nieuwe vorm van kolonialisme, zonder geweld maar financieel, waarin *wahabisten* moslimsamenlevingen proberen te domineren en transformeren. Tegenstanders van het *wahabisme* richten zich op lokale en historische verhalen en hun eigen interpretaties van de *Koran*.<sup>113</sup> De eerder genoemde journalist Ayu Utami (2012) linkt het Front Pembela Islam aan het *wahabisme*. Tevens benoemt ze dat het Front Pembela Islam getolereerd wordt door de politie en politici en dat er daadwerkelijk naar hen geluisterd wordt. Hierdoor krijgen ze steeds meer invloed, zoals ook is gebleken rondom de casus Ahok.<sup>114</sup> Een voorbeeld hiervan is toen zij samen met de Majelis Ulama Indonesia protesten tegen Ahok organiseerden waar meer dan 10.000 mensen aan meededen, omdat ze vonden dat hij blasfemie had gepleegd, maar tevens dat een christen geen ‘macht’ zou mogen hebben over moslims. Ook werden zij uitgenodigd om met het hooggerechtshof over de straf te praten die zij eisten tegen Ahok. Sociale media, hoax of niet, speelden een grote rol bij het verspreiden van het idee dat Ahok een uitspraak had gedaan, welke gezien kan worden als blasfemie. Ongeveer 90% van de Indonesiërs is moslim, maar niet alle moslims vinden dat Ahok blasfemie heeft gepleegd. Uit onderzoek, uitgevoerd door het *Saiful Manjani Research and Consulting* werd geconcludeerd dat 45% van de Indonesiërs vindt dat het aanhalen van koranvers Al Maidah:51 in de verkiezingspeech van Ahok blasfemisch is.<sup>115</sup> Er kan dus gesproken worden over een zekere tweedeling in de maatschappij. Opvallend is dat ondanks dat het Openbaar Ministerie de blasfemie-aanklacht tegen Ahok had laten vallen, hij hier toch voor werd veroordeeld. De rechters die dit besluit hebben genomen, lijken bezweken te zijn onder druk van de grote protesterende massa tegen Ahok. Deze massa liet aanzienlijk meer van zich horen dan Ahok’s voorstanders. Het is niet de eerste keer dat de Indonesische rechtbank een besluit neemt in het voordeel van een luidruchtige meerderheid of van diegenen die het hardst schreeuwen. Ook Gregory Fealy, verbonden aan de Nationale Australische Universiteit, geeft aan niet verbaasd te zijn over deze uitspraak, omdat Indonesische rechters vaker de luidde publieke menigte bijvallen.<sup>116</sup> Zo deed de rechtbank al eerder een uitspraak ten

<sup>113</sup> M. Woodward, “Resisting Salafism and the Arabization of Indonesian Islam: a contemporary Indonesian didactic tale by Komaruddin Hidayat”, 237-254.

<sup>114</sup> G.J. Rohmensen, “De traditionele islam in Indonesië is tolerant, dit is een nieuwe soort islam.”

<sup>115</sup> K. Lamb, “Jakarta governor Ahok’s blasphemy trial: all you need to know”, *The Guardian*, 23 december 2016. Geraadpleegd op 21 mei 2018: <https://www.theguardian.com/world/2016/dec/12/jakarta-governor-ahoks-blasphemy-trial-all-you-need-to-know>

<sup>116</sup> Redactie Buitenland Reformatisch Dagblad, “Woedende reacties op uitspraak tegen Ahok”, *Reformatisch Dagblad*, 10 mei 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://www.rd.nl/vandaag/buitenland/woedende-reacties-op-uitspraak-tegen-ahok-1.1399733>

gunste van ‘de harde schreeuwer’ Muhammad Rizieq Shihab in 2003. Het Openbaar Ministerie eiste zeven jaar gevangenisstraf in verband met vandalisme en het gebruiken van geweld. Echter besloot de rechtbank om dit slechts tot zeven maanden gevangenisstraf te beperken.<sup>117</sup> Daarnaast staan Indonesische rechtbanken bekend om hun corruptie. Tegen betaling kan een rechtszaak spoediger verlopen of kan men zelfs een gewenste uitspraak kopen.<sup>118</sup> Religie is opgenomen in de staatsideologie van Indonesië. De staat tolereert meerdere religies en de grondwet hoort de vrijheid van godsdienst te waarborgen. De voorstanders van Ahok hebben er echter geen geheim van gemaakt dat zij denken dat zijn tegenstanders intolerant zijn en het op hem gemunt hebben omdat hij christen is. De gehele kwestie lijkt te gaan om de toekomstige (religieuze) identiteit van Indonesië. De blasfemieveroordeling van Ahok en de gouverneursoverwinning van Anies Baswedan kunnen gezien worden als tekenen van de groeiende islamisering van Indonesië. Onder leiding van deze nieuwe gouverneur, die banden heeft met extreme islamitische organisaties, is het de vraag of tolerantie jegens minderheden en de islamisering van Indonesië nog verder zal doorzetten.

---

<sup>117</sup> L. van Liere, *The Pure, The Filthy and the White. Christian-Muslim Encounters in Indonesia.*”

<sup>118</sup> M. Maas, “Rechtspraak Indonesië draait om geld”, *De Volkskrant*, 17 januari 2002. Geraadpleegd op 21 mei 2018: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/-rechtspraak-indonesie-draait-om-geld-~b3180b85/>



## 4. Politieke en maatschappelijke veranderingen in Indonesië en op Java na de gebeurtenissen rondom Ahok

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de derde, vierde en vijfde deelvraag van het onderzoek: welke politieke en maatschappelijke veranderingen zijn er ontstaan nadat Ahok niet herkozen werd voor zijn tweede gouverneurstermijn en veroordeeld werd voor blasfemie in Indonesië en op Java? Hoe ervaren christelijke Chinese Indonesiërs op Java de omstandigheden rondom de casus Ahok en heeft dit hun toekomstperspectief veranderd? en, hoe ervaren islamitische Chinezen en Indonesiërs op Java de omstandigheden rondom de casus Ahok en heeft dit hun toekomstperspectief veranderd? Als eerste zal er aandacht besteed worden aan de positie van president Joko Widodo. Joko Widodo en Ahok hebben niet alleen samen campagne gevoerd, Joko Widodo heeft Ahok tevens aangesteld als gouverneur. Echter hield Joko Widodo zich opvallend stil tijdens, maar ook na de gebeurtenissen rondom Ahok. In dit hoofdstuk zal in worden gegaan op datgene wat hij wel heeft gezegd. Tevens had ook Front Pembela Islam een prominente rol tijdens deze gebeurtenissen en daarom zal ook kort worden ingegaan op hun huidige rol binnen de samenleving. Vervolgens zal ik een beeld schetsen van de huidige situatie in Indonesië door het oog van mijn respondenten. Als eerste wordt bekeken in hoeverre ze de invloed van Front Pembela Islam ervaren. Vervolgens wordt er per respondent ervaringen geschetst; hoe hebben ze de Ahok casus ervaren, hebben ze sindsdien politieke- of maatschappelijke veranderingen opgemerkt en hoe ziet hun toekomstperspectief eruit.

### 4.1 President Joko Widodo

Zoals al eerder beschreven speelde religie een grote rol bij de gouverneursverkiezing tussen Ahok en Anies Baswedan in 2017. President Joko Widodo benoemde zelfs dat de islam werd gebruikt om Ahok te elimineren voor de verkiezing.<sup>119</sup> In een interview met Aljazeera in 2017, nadat Ahok de verkiezing had verloren, maar voordat hij veroordeeld werd voor blasfemie, werd de president onder andere bevraagd op de gebeurtenissen rondom Ahok. Volgens de interviewer was de president erg terughoudend in zijn antwoorden als het ging om Ahok. De president vertelde dat de commotie rondom de Ahok casus niets te maken had met een strijd van de meerderheid tegen de minderheid, maar dat het om politiek ging. Hij benoemt dat Indonesië een democratie is en dat protesteren en demonstreren een middel is om een probleem van de maatschappij aan te kaarten en dat dit verder geen aandacht behoeft. Echter moeten we niet vergeten dat Joko Widodo zich wel bij één van deze protesten heeft gevoegd, al was dit in de vorm van een vreedzaam protestgebed. Hierdoor lijkt het alsof hij de zaak toch aandacht heeft gegeven en wellicht zelfs kleur heeft bekend. Of was dit een tactische zet? De interviewer stelde dat de protesten tegen Ahok de opkomst van een conservatieve islam zichtbaar maakt. Joko Widodo geeft niet alleen

<sup>119</sup> M. Hariyadi, "Pro-Ahok rallies, signa of Indonesian 'new nationalism'."

aan dat hier geen sprake van is, maar dat het dus ook niets is waar men zich zorgen om kan maken. De conservatieve islam was volgens hem alleen zichtbaar tijdens de verkiezing en de protesten in Jakarta, maar zeker niet in heel Indonesië. De groep die hier een groot aandeel in had, Front Pembela Islam, of andere groepen die christenen of Chinezen bedreigen, zal dan geen speciale aandacht van hem behoeven. Hij gelooft in het Indonesische rechtssysteem en gaat er vanuit dat de rechters het zullen afhandelen indien er iets gedaan wordt wat tegen de wet indruist. Hij bekrachtigde dit standpunt toen een aantal deelnemers van het protest op 2 december 2016 tegen Ahok in juni 2018 aan Joko Widodo vroegen of hij de rechtszaken tegen Muhammed Rizieq Shibab wilde laten vervallen. Tegen hem liep toen een rechtszaak in het kader van pornografie. Joko Widodo gaf aan dit over te laten aan het rechtssysteem.<sup>120</sup> Verder gaf Joko Widodo weinig aandacht aan het feit dat Ahok de verkiezing had verloren en gaf aan dat verliezen een onderdeel is van de democratie.<sup>121</sup> Na de veroordeling van Ahok vanwege blasfemie haalde president Joko Widodo de *pancasila* aan en verzocht het volk om niet te deel te nemen aan demonstraties die etnisch- of religieus discriminerend getint zijn en dat diegenen die dat wel doen strafbaar zijn. Tevens sprak hij met religieuze leiders over zijn zorgen rondom datgene wat hij ‘sektarisme’ noemt.<sup>122</sup>

#### 4.2 Front Pembela Islam

In de nationale, maar met name in de internationale media wordt een beeld geschetst, met name door woordkeuze, waarin mensen angstig zijn voor de invloed van het Front Pembela Islam. Zoals al eerder beschreven wordt deze organisatie gelinkt aan radicalisme, intolerantie en extremisme. Ze hebben bewezen een grote invloed te hebben, niet enkel onder de bevolking, maar ook op de politiek en het rechtssysteem. Er wordt gevreesd dat het Front Pembela Islam en dus het radicale moslimgeluid steeds meer invloed en macht zal krijgen. Tevens lijkt er een tendens te zijn ontstaan waarin leden van deze groep zich meer en meer bemoeien met verkiezingen. Zo hebben leden zich ook bemoeid met een aantal lokale verkiezingen.<sup>123</sup> Daarnaast zoeken zij online naar mensen die de islam beledigen.<sup>124</sup> Het lijkt bijna alsof er een nieuwe trend is ontstaan die zich afspeelt op het web. Deze trend speelt zich echter niet alleen af onder moslims. Een christelijke studentenbeweging deed bijvoorbeeld aangifte wegens blasfemie tegen Muhammad Rizieq Shihab, nadat er een filmpje was upgeload waarin hij volgens hen de spot dreef met kerst

<sup>120</sup> M. A. Sapiie, “Jokowi rejects Islamist plea to drop porn case against Rizieq”, *The Jakarta Post*, 28 april 2018. Geraadpleegd op 17 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2018/04/28/jokowi-rejects-islamists-plea-to-drop-porn-case-against-rizieq.html>

<sup>121</sup> Aljazeera, “Joko Widodo: Islam in Indonesia is moderate”, *Aljazeera*, 7 mei 2017. Geraadpleegd op 28 april 2018: <https://www.aljazeera.com/programmes/talktojazeera/2017/05/joko-widodo-islam-indonesia-moderate-170503075654145.html>

<sup>122</sup> M. Maas, “Blasfemiezaak gouverneur ‘Ahok’ gaat door.”

<sup>123</sup> M. Maas, “Opvallend hard vonnis: christelijke gouverneur Jakarta moet twee jaar de cel in wegens blasfemie.”

<sup>124</sup> L. van Liere, “*The Pure, The Filthy and the White. Christian-Muslim Encounters in Indonesia.*”

en de geboorte van Jezus.<sup>125</sup>

Elke respondent heeft van het Front Pembela Islam gehoord. De islamitische Indonesiërs Niyana<sup>126</sup> en Varina<sup>127</sup> geven aan dat hun doel is om de principes van de islam en van moslims te beschermen. De Chinees christelijke Lian<sup>128</sup> beschrijft het Front Pembela Islam echter als een arrogante en fanatieke organisatie, die onder het mom van de islam haat uit ten opzichte van anders geovigen. Volgens de Chinees christelijke Alice<sup>129</sup> is het doel van het Front Pembela Islam om mensen op te zetten tegen de overheid. Ze gebruiken en betalen mensen om zich tegen de overheid te verzetten. De meeste van mijn respondenten hebben persoonlijk geen invloed van het Front Pembela Islam ervaren. Varina<sup>130</sup> is hier een uitzondering op. Zij deed mee in het protest van 2 december 2016, welke deels was georganiseerd door het Front Pembela Islam. Over hun rol zegt zij: “Front Pembela Islam zorgde voor de deelnemers, wij waren in goede handen. Ook zorgde het Front Pembela Islam ervoor dat het vreedzaam verliep.” Lian<sup>131</sup> en Wayan<sup>132</sup> zeggen ondanks dat zij geen persoonlijke invloed hebben ervaren dat zij hier toch wel angstig voor waren. Etsa<sup>133</sup> zegt dat ze in media vaak ziet dat het Front Pembela Islam zich mengt in allerlei zaken, maar dat zij zelf nooit hun aanwezigheid of invloed heeft ondervonden. Dewi<sup>134</sup> woont in Zuid Jakarta in het Tebet district. Het Front Pembela Islam heeft daar volgens haar een zeer sterke basis. Volgens haar heeft het Front Pembela Islam sowieso een sterke basis in Jakarta, maar niet op andere plekken in Indonesië. In haar eigen woonwijk ervaart ze dit door de leuzen op hun huizen en de wegafzetting tijdens islamitische feestdagen. Zij ervaart deze invloed niet perse als negatief. Dewi<sup>135</sup> denkt dat het merendeel van de Jakartaanse bevolking niet onder invloed staat van het Front Pembela Islam. Volgens haar geldt dit alleen voor de *Betawi* (originele Jakartanen), maar niet voor diegene die zijn geëmigreerd of de mensen die hoger opgeleid zijn. Volgens de Javaanse moslim Suleyman<sup>136</sup> hebben sommige politici het Front Pembela ingezet voor hun eigen doeleinden. Hun doel is bereikt, Anies Baswedan als gouverneur. Suleyman merkt op dat de meeste Indonesiërs geen fan zijn van het Front Pembela Islam, onder andere omdat ze gebruik maken van geweld. Ook de gouverneur Anies Baswedan is zich bewust van het negatieve imago van het Front Pembela Islam. Op 19 augustus 2017 organiseerde het Front Pembala Islam een evenement, waarbij Anies Baswedan aanwezig was. Hij drong er bij de organisatie op aan dat ze hun imago zouden verbeteren. Hij vroeg hen niet alleen

---

<sup>125</sup> M. Maas, “Blasfemiezaak gouverneur ‘Ahok’ gaat door.”

<sup>126</sup> Interview ‘Niyana’, Telefonisch. Veenendaal, 11 juni 2018.

<sup>127</sup> Interview ‘Varina’, Telefonisch. Veenendaal, 26 juni 2018.

<sup>128</sup> Interview ‘Lian’, Telefonisch. Veenendaal, 27 juni 2018.

<sup>129</sup> Interview ‘Alice’, Telefonisch. Veenendaal, 27 juni 2018.

<sup>130</sup> Interview ‘Varina.’

<sup>131</sup> Interview ‘Lian.’

<sup>132</sup> Interview ‘Wayan’, Veenendaal, 30 juni 2018.

<sup>133</sup> Interview ‘Etsa’, Telefonisch. Veenendaal, 26 juni 2018.

<sup>134</sup> Interview ‘Dewi’, Telefonisch. Veenendaal, 18 juni 2018.

<sup>135</sup> Interview ‘Dewi.’

<sup>136</sup> Interview ‘Suleyman’, Telefonisch. Veenendaal, 11 juni 2018.



om de *pancasila* te beschermen, maar ook om zich in te zetten voor de nationale eenheid en het gecreëerde probleem van ongelijkheid op te lossen.<sup>137</sup> Op 19 maart 2018 eiste een groep van 50 mensen onder leiding van Muhammed Rizieq Shihah dat Anies Baswedan zou aftreden als gouverneur, ondanks dat hij hem in het verleden gesteund had. Anies Baswedan werd ervan beschuldigd dat hij de stem van de moslims had gebruikt voor zijn eigen politieke gewin.<sup>138</sup>

### 4.3 Ervaringen en toekomstperspectieven volgens christelijke Chinezen op Java

In dit subhoofdstuk zijn de afgenomen interviews van vijf christelijke Chinezen wonend op Java uitgewerkt. Als eerste wordt er een beeld geschetst hoe zij de Ahoks blasfemie casus en de gouverneursverkiezing hebben ervaren. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op welke politieke- en maatschappelijke veranderingen zij hebben ervaren sinds Ahoks blasfemieveroordeling en het gouverneurschap van Anies Baswedan.

#### 4.3.1 Alice: “De moslims worden steeds radicaler”

Alice heeft Ahoks blasfemiecassus en de gouverneursverkiezing met grote interesse gevolgd. Ahoks blasfemiecassus plaatst zij in een groter plaatje: Ahok werd aangeklaagd zodat hij niet herkozen zou kunnen worden als gouverneur. Zij is het niet eens met Ahok's blasfemie veroordeling. Volgens haar is het duidelijk dat Ahok niets tegen de islam of tegen moslims heeft; hij heeft zelfs diverse mooie moskeeën laten bouwen. Toen Ahok zich voor de eerste keer verkiesbaar had gesteld als gouverneur, had zij op hem gestemd en zo ook toen hij zich verkiesbaar had gesteld voor zijn tweede termijn. Als beweegreden voor haar keuze zegt zij: “Ahok was een goede gouverneur. Hij werkte hard. Hij werkte niet om zichzelf beter te maken, maar hij was er voor de mensen. De armen kregen onder hem ook kansen.” Rond Ahoks rechtszaak en tijdens de verkiezing heeft zij veel commotie ondervonden, hierover wil zij niet teveel uitwijden. Op 4 december 2016 deed zij samen met een aantal vrienden mee aan het protest “Kita Indonesia”. Op deze manier heeft zij geprobeerd steun te betuigen aan Ahok. Alice zegt over Anies Baswedan zijn overwinning: “Anies heeft gewonnen, omdat hij de Jakartanen bepaalde dingen heeft beloofd, zoals een beter leven. Dit was een stomme belofte. Hij heeft alleen gewonnen, omdat hij veel geld voor zijn campagne had.” Hierbij beschrijft zij Ahok als integer, hij wilde geen geld gebruiken om mensen over te halen om op hem te stemmen.

Alice is niet te spreken over Anies Baswedan zijn gouverneurschap en noemt hem “dom” en zegt: “Jakarta is nog erger geworden dan dat het al was.” Zij vindt dat Anies Baswedan

---

<sup>137</sup> The Jakarta Post, “Anies wants FPI to improve its image”, *The Jakarta Post*, 20 augustus 2017.

Geraadpleegd op 24 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2018/03/19/rizieq-supporters-demand-anies-step-down.html>

<sup>138</sup> I.A. Arbi, “Rizieq supporters demand Anies step down”, *The Jakarta Post*, 19 maart 2018. Geraadpleegd op 24 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2018/03/19/rizieq-supporters-demand-anies-step-down.html>

net doet alsof hij aardig is, zodat mensen hem aardig vinden. Hierbij merkt zij op: “In zijn hart is hij niet zo, hij wil gewoon geld en macht.” Zij verwijt Anies Baswedan dat hij ontzettend grote uitgaven doet. Zij is boos, omdat Anies Baswedan Ahok’s goede werken teniet doet en zij gebruikt hierbij het woord “ruïneert.” Tevens denkt zij dat Jakarta onder zijn gouverneurschap niet in staat is om te groeien als moderne stad. Alice denkt dat de islam een belangrijkere rol in de samenleving gaat spelen en zegt: “De moslims worden steeds radicaler.” Toch denkt zij dat dit niet de relatie tussen christenen en moslims zal beïnvloeden. Zij benadrukt hierbij dat diegene die tegen Ahok waren niet perse moslims waren, maar vooral grote mensen uit de zakenwereld, die onder Ahok’s bewind geen corruptie konden plegen om hun eigen bedrijven te laten groeien. Desondanks vindt zij wel dat christenen en Chinezen, omdat zij behoren tot de minderheidsgroep, altijd wel te maken hebben met discriminatie. Helaas wil zij hier verder niet veel over loslaten.

#### **4.3.2 Lian: “Niet-moslims en niet-inheemsen worden onrechtvaardig behandeld”**

Lian is tijdens het interview terughoudend en geeft zeer korte antwoorden. Ze heeft zowel Ahoks blasfemiecasus en de gouverneursverkiezing via de televisie en krant gevolgd. Lian vond deze periode beangstigend en voelde zich vanwege haar etniciteit als religie gediscrimineerd, maar zij wil hier verder niet over uitwijden. Zij wijst het Front Pembela Islam aan als schuldige: “Ze zijn arrogant, fanatiek en uiten haat naar andere religieuzen. Ze boezemen het publiek angst in.” Lian is het niet eens met Ahoks blasfemie veroordeling en had Ahok graag nog voor een tweede termijn als gouverneur gezien. Lian noemt Ahoks verliezen een duistere zaak. Etniciteit en religie ziet zij als zeer belangrijke onderdelen in de gouverneursverkiezing. Hierbij zegt zij: “Anies heeft gewonnen, omdat mensen niet objectief kunnen stemmen.”

Lian is er zeker van dat de islam een grotere rol in de samenleving gaat spelen. Zij noemt het Front Pembela Islam invloedrijk. Tevens zegt zij dat ze onder het mom van de islam de politiek weten te beïnvloeden. Sinds Anies Baswedan gouverneur is ondervindt zij in Jakarta meer chaotische omstandigheden in het verkeer en in de economie. Lian zegt dat Anies Baswedan meer geld uitgeeft, maar dat deze uitgaven niet zichtbaar zijn in de maatschappij. Lian ziet de toekomst niet positief in en zegt: “Niet-moslims en niet-inheemsen, kijk maar naar Ahok, worden onrechtvaardig behandeld.” Om deze reden heeft zij geen vertrouwen meer in het Indonesische rechtssysteem.

#### **4.3.3 Trisna: “De enige autoriteit die ze erkennen is die van Allah. Wij (christenen) behoren niet tot deze God!”**

Trisna werkt als vrijwilliger bij een promotie team voor Joko Widodo. Zij heeft de casus Ahok niet enkel uit eigen interesse gevolgd, maar ziet dit ook als onderdeel van haar werk. Het mag duidelijk zijn dat zij een groot voorstander is van Joko Widodo en zo ook van Joko Widodo en Ahok als koppel. Over de blasfemie casus is Trisna erg duidelijk: “Er is niet bewezen dat Ahok blasfemie heeft gepleegd.” Zij acht het belangrijk om mij een stukje geschiedenis voorafgaande aan Ahoks blasfemie rechtszaak mee te geven. Het Front

Pembela Islam en Hizbut Tharir Indonesia zijn twee organisaties die volgens haar hierin een grote rol hebben gespeeld. Ze zijn het niet eens met de *pancasila* als de Indonesische fundering en willen deze vervangen door de *sharia*. Trisna omschrijft deze organisaties om deze reden als “gevaarlijk” en zegt dat ze te vergelijken zijn met ISIS/Daesh en zegt: “De enige autoriteit die ze erkennen is die van *Allah*. Ze zijn bijvoorbeeld niet bang voor de politie. Wij (christenen) behoren niet tot deze God!” Volgens haar hebben deze organisaties een zeer grote invloed, zoals is gebleken in de protesten rondom Ahok. De verkiezingsperiode heeft zij als rumoerig en “dirty” ervaren. Volgens Trisna waren hierbij diverse politieke partijen betrokken, zoals Gerindra, PKS, PAN en Demokrat. Deze partijen staan volgens haar allemaal onder invloed van de ex-president Susilo Bambang Yudhoyono en hebben gebruik gemaakt van SARA (Suku Agama, Ras, Antar Golongan). Hiermee bedoelt zij dat ze etniciteit en religie als wapen tegen Ahok werden ingezet. Ahok is namelijk geen Indonesiër, maar een Chinees, hij was de gouverneur van Jakarta, maar geen Javaan en in tegenstelling tot de meerderheid van Indonesië, ook nog eens christen. Deze partijen ervaren Joko Widodo en Ahok als een bedreiging. Zij staan bekend om hun corruptie, iets wat dit koppel wilde bestrijden. Ik vertelde Trisna over de theorie dat Susilo Bambang Yudhoyono het Front Pembela Islam financieel gesteund zou hebben, zodat zijn zoon Agus wellicht als gouverneur werd gekozen. Trisna zegt dat hij inderdaad het Front Pembela Islam betaald heeft, maar dat dit niets te maken heeft met Agus: “Hij heeft zijn eigen zoon als een pion voor een groter spel gebruikt.” Zij wijst Susilo Bambang Yudhoyono als de poppenspeler van de chaos in Indonesië. Trisna noemt Joko Widodo en Ahok goede vrienden en goede partners. Susilo Bambang Yudhoyono wilde Joko Widodo uitschakelen door Ahok “aan te vallen”, zodat hij bij de volgende presidentsverkiezing Prabowo naar voren kan schuiven. Daarnaast zou Susilo Bambang Yudhoyono bang zijn dat hij door Joko Widodo en Ahok achter de tralies gezet zou worden, in verband met zijn corruptie. Zij acht de genoemde partijen verantwoordelijk voor veel hoax berichten, met als doel de kiezers te beïnvloeden. Trisna stelt dat Ahok op 27 september 2016 het volk eraan wilde herinneren dat ze zelf mag bepalen op wie ze wil stemmen. Zij is op de hoogte van de hoax video die werd upgeload door Buni Yani en zegt hierover: “Slecht hè? Zelfs de hoax video bewijst geen blasfemie.” Zelf was zij erg actief op diverse sociale media om Ahok te promoten. Trisna begrijpt dat Joko Widodo zich niet gemengd heeft in Ahoks veroordeling en de gouverneursverkiezing. Als hij dat had gedaan dan hadden de tegenstanders hun zin gekregen. Trisna vertelt dat Ahok tijdens zijn gouverneurschap had beloofd om in Jakarta een moskee te plaatsen en wel daar op een plek waar dat volgens hem nodig was, omdat er veel prostitutie plaatsvond. Ondanks dat hij gevangen zit, heeft hij er toch voor gezorgd dat de moskee er staat. Hiermee wil Trisna benadrukken dat Ahok een goede gouverneur was, die zijn afspraken nakwam, een goed hart heeft en zeker niets tegen moslims heeft. Trisna is van mening dat het team van Anies Baswedan mensen heeft betaald om op hem te stemmen. Trisna is niet tevreden met het gouverneurschap van Anies Baswedan en net als Alice noemt zij hem “dom”. Sinds hij gouverneur is, is Jakarta volgens haar weer terug bij af: “er ligt overal rotzooi en ze hebben weer veel last van overstromingen.” Trisna zegt: “Ik ben blij dat ik niet in Jakarta

woon, sinds Anies is er weer volop corruptie!”

Volgens Trisna is Ahok een voorbeeld geworden voor niet-moslims en niet-Indonesiërs. Hiermee bedoelt zij dat minderheden er meer bewust van zijn geworden dat ze gemakkelijker aangevallen kunnen worden. Politici blijven volgens haar gebruik maken van SARA, maar toch ziet zij de toekomst positief in. Volgens haar beseffen steeds meer mensen dat de organisaties zoals Front Pembela Islam en Hizbut Tharir Indonesia geen goede organisaties zijn. Volgens haar komt dit mede omdat ze niet enkel christenen, maar ook moslims uitmaken voor *kafirs*, een zeer grove belediging. Tevens verwacht ze dat deze organisaties niet langer steun zullen betuigen aan Anies Baswedan: “Anies stuurt al het geld naar Prabowo en heeft daardoor minder geld voor Front Pembela Islam, natuurlijk zijn ze daar niet blij mee.” Trisna is ondertussen druk bezig met de voorbereiding voor de presidentverkiezing, die over ongeveer over een jaar plaats vindt. Zij hoopt natuurlijk dat Joko Widodo wordt herkozen als president en merkt hierbij op: “In de overige verkiezingen zijn veel mensen gekozen van het PDI (de partij waar ook Joko Widodo bij hoort), hij wordt vast herkozen!”

Trisna wilde het interview graag plannen op 29 juni 2018, de dag van Ahoks 52<sup>ste</sup> verjaardag. Een dag die voor haar in teken stond van het eren van Ahok. In de ochtend bezocht zij met een aantal vrienden Ahok in de Mako Brimob gevangenis in Depok. Iedereen droeg een Ahok masker, waarmee ze wilden aangeven dat ze één zijn met Ahok. Tevens hadden ze een taart van een halve meter hoog meegenomen. Deze taart bestond uit de vijf heilige boeken van de geaccepteerde religies in Indonesië. Bovenop de taart stond een weegschaal (als symbool voor rechtsspraak) en een Ahok pop die vlaggetjes vasthield met de woorden, ‘schoon’, ‘transparant’ en ‘professioneel’ (eigen vertalingen).

#### **4.3.4 Robert: “Door de lasterproblematiek, werden mensen getriggerd om op een moslim te stemmen”**

Robert heeft de Ahok casus gevolgd via de televisie en de krant. Robert begrijpt dat sommigen zich beledigd voelden door Ahoks uitspraak. De veroordeling voor blasfemie vindt hij echter niet terecht, gezien het niet Ahoks doel was om de islam of moslims te beledigen. Volgens Robert was er tijdens Ahoks blasfemierechtszaak een tweedeling in de samenleving zichtbaar, gezien er vele mensen waren die erg teleurgesteld waren over de aanklacht en zijn veroordeling. Robert ziet de blasfemiezaak als oorzaak van Ahoks verlies tijdens de gouverneursverkiezing. Hij merkt hierbij op dat er in elke verkiezingen tegenstellingen horen te zijn, maar door de blasfemiezaak werd er een sterke nadruk op religie gelegd, hij zegt: “door de lasterproblematiek, werden mensen getriggerd om op een moslim te stemmen.” Hoewel Robert zelf niet in Jakarta woont en geen demonstraties heeft bijgewoond weet hij wel te vertellen dat veel mensen nog steeds getraumatiseerd zijn door het geweld tijdens de protesten. Echter weet hij niet goed of er veranderingen zijn sinds Anies Baswedan gouverneur is geworden.

Robert denkt niet dat de samenleving zal islamiseren. Volgens hem is dit niet eens denkbaar, gezien de *pancasila* en *Bhineka Tunggal Ika*, ofwel eenheid in verscheidenheid. Hij zegt hierbij dat de meeste mensen moslim zijn en dat de islam dus altijd een belangrijke plaats in de samenleving zal hebben, maar dat men nog steeds respect heeft voor andere religies. Robert vindt dat Chinezen en christenen gediscrimineerd worden, maar herkent niet dat dit meer is geworden sinds de Ahok casus. Tevens benoemt Robert dat Joko Widodo de Ahok casus goed heeft afgehandeld en duidelijk heeft gemaakt dat discriminatie en protesten jegens Chinezen en christenen bestraft zullen worden.

#### **4.3.5 Wayan: “Het was de eerste keer dat een Chinese christen een zeer hoge politieke functie wist te bemachtigen en hij wordt meteen neergesabeld en krijgt geen enkele kans”**

Wayan is zeer geïnteresseerd in politiek en heeft de Ahok casus via diverse kranten en de televisie gevolgd. Wayan beschrijft Ahok als een fenomeen en legt uit: “Hij wil niet politiek correct zijn, maar zegt waar het op staat.” Volgens hem is Ahoks uitspraak enorm opgeblazen, omdat men het lastig vond om een Chinese christen, iemand die tot de minderheid behoort, op een zeer hoge positie te zien. De commotie rondom Ahoks uitspraak hebben er volgens Wayan voor gezorgd dat Ahok de gouverneursverkiezing heeft verloren. Wayan zegt dat Indonesië rond deze tijd erg verdeeld was. Diegene die Ahok wel veroordeeld wilde hebben versus diegene die Ahok niet veroordeeld wilde hebben. Hoewel deze situatie nu voorbij is zegt Wayan dat dit invloed heeft gehad op de lokale verkiezingen: “Mensen zijn bang en voorzichtiger in datgene wat ze zeggen. Niemand wil dat hen hetzelfde overkomt als wat er in Jakarta is gebeurd.” Wayan vindt het een kwalijke zaak dat mensen niet kunnen zeggen wat ze denken, maar vindt dat religie niet binnen de politiek thuis hoort. Wayan bespeurt een nieuwe trend waarin mensen elkaar aangeven wegens blasfemische uitspraken. Hij benadrukt dat dit niet alleen gebeurt bij moslims versus christenen, maar ook bij moslims onderling: “De gematigde en extreme moslims staan recht tegen over elkaar.” Wayan is niet tevreden met het gouverneurschap van Anies Baswedan. Volgens hem is Anies Baswedan te politiek correct waardoor het volk eigenlijk geen idee heeft wat er nou precies aan de hand is.

Wayan is er zeker van dat de islam een belangrijkere rol in Indonesië zal gaan spelen. Wayan legt uit dat veel Indonesische islamitische geleerden financieel gesteund worden vanuit Saoedi-Arabië. Deze geldschietters oefenen hierdoor invloed uit op de islam die Indonesiërs praktiseren, waardoor er volgens Wayan steeds meer extremistische moslims zijn. Wayan ziet de toekomst niet rooskleurig in. Volgens hem hebben Chinezen en christenen zwaar te kampen met discriminatie: “We worden onderdrukt en kunnen niet eens nieuwe kerk bouwen.” De Ahok casus neemt hij als voorbeeld om zijn standpunt te beargumenteren: “Het was de eerste keer dat een Chinese christen een zeer hoge politieke functie wist te bemachtigen. En wat gebeurt er? Hij wordt meteen neergesabeld en krijgt geen enkele kans.” Wayan benadrukt dat hij dit erg jammer vindt, omdat Ahok een man is, meer dan een Indonesische politicus, die er was voor het volk. Wayan geeft aan vooral



bang te zijn voor het Front Pembela Islam, omdat ze er om bekend staan hun doelen met geweld te bereiken. Tevens geeft hij aan dat hij bang is dat de geschiedenis zich herhaalt (pogroms en burgeroorlog). Echter heeft Wayan niet ervaren dat de discriminatie na de Ahok casus is verergerd.

#### **4.4 Ervaringen en toekomstperspectieven volgens moslims op Java**

In dit subhoofdstuk zijn de afgenomen interviews van vijf Indonesische moslims en vervolgens twee Chinese Indonesische moslims wonend op Java uitgewerkt. Als eerste wordt er een beeld geschetst hoe zij de Ahok's blasfemie casus en de gouverneursverkiezing hebben ervaren. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op welke politieke- en maatschappelijke veranderingen zij hebben ervaren sinds Ahoks blasfemieveroordeling en het gouverneurschap van Anies Baswedan.

##### **4.4.1 Dewi: “Alles lijkt weer bij het oude; een politiek met weinig transparantie”**

Dewi heeft de Ahok casus nauwlettend gevolgd. Op sociale media las zij dat Ahok werd beschuldigd van blasfemie. Zij wilde weten waar al deze commotie vandaan kwam en besloot dit tot op de bodem uit te zoeken. Actief ging ze opzoek naar een film van de gehele verkiezingspeech van 27 september 2016. Dewi weet niet of ze de originele video of de hoax video van Buni Yani heeft bekeken. Hoe dan ook, zij vindt dat Ahok nooit religie had mogen gebruiken. Volgens haar horen politiek en religie niet samen te gaan, echter vindt zij dat Ahok zeker geen blasfemie heeft gepleegd en dat diegene die dat wel vinden erg overdreven hebben gereageerd. Ook de gouverneursverkiezing hadden haar interesse. Op televisie bekeek zij diverse verkiezingsdebatten. Zij vond dat Ahok betere plannen had voor de toekomst van Indonesië dan Anies Baswedan. Ondanks dat zij op Ahok heeft gestemd begrijpt zij dat Anies Baswedan heeft gewonnen. Al had hij zijn overwinning volgens haar aan zijn partner, die voor het vice-gouverneurschap streed, Santiago Uno te danken. Zij beschrijft Santiago Uno als een jonge man met een schoon imago, een moderne moslim en zeer succesvolle zakenman. Hij zit in de olie- en mineralenindustrie en in tegenstelling tot de anderen in deze industrie werken er alleen Indonesiërs voor hem in plaats van westerlingen. Dewi merkt op dat religie voorheen nooit zo'n grote rol in de politiek speelde als tijdens de gouverneursverkiezing 2017. De blasfemie veroordeling van Ahok, die zij als onderdeel van de gouverneursverkiezing ziet, is volgens haar een kwalijke zaak, omdat dit een manier van politici was om mensen te beïnvloeden en meer macht te krijgen. Volgens haar was het beleid van Ahok niet gunstig voor de financiën van voorstaande zakenmannen, met name voor Chinese zakenmannen, die een belangrijke rol spelen in de Indonesische economie. Ze wilden niet dat Ahok herkozen zou worden als gouverneur. Dewi, maar ook niemand die zij kent, heeft meegedaan aan fysieke protesten voor of tegen Ahok. Op sociale media zag zij wel regelmatig dat haar familie en vrienden hun mening over deze casus deelden, maar zij reageerde hier nooit op. Volgens haar zijn er altijd spanningen rond de verkiezingsperiode en was het deze keer niet anders dan bij de vorige verkiezingen.



Dewi weet echter niet of de islam in Indonesië is veranderd of een prominentere rol in de samenleving heeft gekregen of zal krijgen. Zij stelt dat er wellicht altijd al radicale en moderne moslims in Indonesië waren en dat dit door nieuwe technologie meer zichtbaar is geworden. Na de blasfemie veroordeling van Ahok en nadat Anies Baswedan gouverneur is geworden heeft zij geen maatschappelijke veranderingen opgemerkt. Volgens haar is de relatie tussen christenen en moslims en Chinezen en etnische Indonesiërs niet veranderd. Dewi merkt op dat Ahok als enige gouverneur veel in de media trad en Indonesiërs daardoor goed op de hoogte waren hoe hij aan de beloofde plannen werkte. Zij vindt het spijtig dat nu alles weer bij het oude lijkt te zijn en zegt: “Er is weinig transparantie”. Volgens haar spelen ook ‘oude’ problemen zoals corruptie weer meer een rol.

#### 4.4.2 Suleyman: “De huidige oppositie wil Indonesië niet beter maken”

Suleyman geeft aan dat hij niet om de Ahok casus heen kon. Suleyman kwam het overal tegen, op televisie, in de kranten en op Facebook. Op deze manier bleef hij ook op de hoogte van de blasfemiezaak en de gouverneursverkiezing. Op basis van de verkregen informatie vindt hij het onterecht dat Ahok is veroordeeld voor blasfemie. Volgens hem is Ahoks veroordeling onderdeel van een politiek spel, die hem succesvol heeft “neergehaald”. Ahok streed tegen corruptie en veel mensen waren hier de dupe van geworden en wilden hem niet voor een tweede termijn als gouverneur zien. Suleyman geeft net zoals Dewi aan dat de verkiezingsperiode altijd rumoerig verloopt en wordt gekenmerkt door tegenstrijdigheden en commotie. Suleyman maakt zich hier verder geen zorgen om. Dit gebeurt volgens hem altijd en is tijdelijk. Na een tijdje wordt het weer rustig. Hij heeft zelf niet meegedaan aan fysieke of online protesten voor of tegen Ahok. Hij kent echter wel veel mensen die hier aan hebben meegedaan. De meeste mensen in zijn omgeving steunden Ahok. Dit omdat hij details gaf over regionale overheidsuitgaven, goede openbare voorzieningen liet bouwen, zorgde dat de kansarmen meer gelijke kansen kregen en openlijk mensen uit alle bevolkingslagen in het stadshuis ontving om met hun in gesprek te gaan.

Suleyman denkt niet dat de islam in Indonesië is veranderd, wel valt hem op dat meer mensen de *soenna* proberen te uiten door middel van kleding. Hij hoopt wel dat de islam belangrijker gaat worden in Indonesië, maar dan wel de juiste islam, die leert respect te hebben voor elkaar, zowel moslims als niet-moslims. Alhoewel Ahok veroordeeld is wegens blasfemie heeft dit volgens hem geen invloed op de maatschappij. Chinezen en Indonesiërs, werken nog altijd samen en hebben elkaar nodig. Suleyman werkt als privéchauffeur voor een Chinese christelijke familie. Hij ziet en ervaart geen discriminatie. Hij krijgt een paar dagen vrij om islamitische feestdagen te vieren en mag tijdens werktijden de *salat* uitvoeren. Elke ochtend brengt hij het gezin naar de Chinese kerk, terwijl hij wacht totdat ze klaar zijn, krijgt hij water en rijst aangeboden door de kerk. Volgens hem kijken de meeste mensen, hij in ieder geval, positief terug op het gouverneurschap van Ahok en

zijn ze teleurgesteld in Anies Baswedan. Hij heeft nog weinig punten uit zijn verkiezingsprogramma gerealiseerd. Hierdoor concludeert Suleyman dat alle commotie rondom Ahok gecreëerd was om de macht in Indonesië te kunnen grijpen. Hij weet niet goed wat hij van de toekomst kan verwachten: “De huidige oppositie wil Indonesië niet beter maken”

#### **4.4.3 Etsa: “Ahok wilde bepalen hoe wij moslims onze leiders moeten kiezen en wij hebben het recht om hierop te reageren”**

De Javaanse moslima Etsa werkt als juridisch medewerker binnen een advocatenkantoor en heeft interesse in strafrecht. Ze heeft Ahoks rechtszaak en de gouverneursverkiezing voornamelijk via internet gevolgd en soms via de televisie. Over de Ahok blasfemie casus zegt Etsa vrijwel meteen: “Ahok wilde bepalen hoe wij moslims onze leiders moeten kiezen en wij hebben het recht om hierop te reageren.” Het is meteen duidelijk dat Etsa het eens is met de veroordeling van Ahok. Zij legt hierbij de geschiedenis van de blasfemiewet uit. Zij maakte duidelijk dat er verschillende soort gelijke rechtszaken zijn geweest, met name onder het presidentschap van Susilo Bambang Yudhoyono en zegt: “Waarom zou Ahok anders behandeld moeten worden? Als Ahok geen straf of een lage straf zou krijgen, wat zou dit dan zeggen over Jokowi (Joko Widodo)?” Alhoewel Etsa zelf in geen enkel vorm van protest heeft meegedaan kent zij diverse mensen die de straat op zijn gegaan om tegen Ahok te demonsteren. Zij begrijpt ook goed waarom ze dat hebben gedaan: “Ahok heeft ons in onze harten geraakt. Hij heeft ons pijn gedaan en dat maakt je kwaad.” Etsa is tevreden met de uitslag van de gouverneursverkiezing. Ahok was volgens haar te *fierce* en Anies is *more calm* en past daardoor beter bij de Indonesische cultuur. De rol van religie hoort volgens haar geen plek te hebben in de politiek. Ze adviseert de mensen die dat wel doen om naar het grotere plaatje te kijken. Ook legt ze uit dat de partij waar een politici bij hoort veelal belangrijker is dan de persoon zelf.

Etsa zegt dat religie iets individueels is en om deze reden denkt ze ook niet dat de islam een belangrijkere rol in Indonesië zal spelen. Zij zegt hierbij dat ondanks dat 90% moslim is, er in Indonesië meerdere religies zijn. Zij noemt op welke religies er zijn en bij het christendom en boeddhisme zegt ze: “dat zijn vaak Chinezen.” Zij legt uit dat elke religie gelijkwaardig is in Indonesië en geeft als voorbeeld dat diverse religieuze feestdagen als nationale dag worden erkend. Tijdens het interview vroeg ik of zij dacht dat er sprake was van discriminatie tegen Chinezen of christenen. Esta leek niet goed het verband te begrijpen en antwoorde uiteindelijk met “nee.” Zij heeft geen sociaal maatschappelijke- of politieke verandering opgemerkt sinds de Ahok-casus. Tot zover is Etsa tevreden met Anies Baswedan als gouverneur, maar geeft aan dat zij dit pas zeker weet aan het einde van zijn termijn. Haar meetlat is het behalen van zijn targets, en volgens haar is hij op de goede

weg.

#### **4.4.4 Varina: “Als een moslim verdedig ik mijn religie, dit zou elke gelovige moeten doen”**

Varina woont in Jakarta en was goed op de hoogte van Ahok's blasfemie casus en van de gouverneursverkiezing. Zij volgde de casus op televisie, maar heeft ook vrienden die als advocaat werken, waarmee ze diverse keren over de casus heeft gesproken. Varina heeft zich online gemengd in discussies over de blasfemiecassus en op 2 december 2016 deed zij samen met haar familie mee aan een protest. Zij zegt hierover: “Als een moslim verdedig ik mijn religie, dit zou elke gelovige moeten doen.” Zij respecteert Ahok voordat hij de blasfemische uitspraak deed, maar merkt op: “Een goede leider kan niet zo een uitspraak doen. Een goede leider hoort elke religie te respecteren. Hij heeft de Koran niet gerespecteerd en deze is belangrijk voor moslims.” Dit is volgens haar tevens de reden dat Ahok niet herkozen is als gouverneur. Tijdens de verkiezing was Indonesië in rep en roer, maar dit is volgens haar altijd tijdens de verkiezingsperiode en ze beschouwt dit niet als een probleem. Als ik haar vraag of Ahok's veroordeling tot sociale consequenties heeft geleid (waarmee ik eigenlijk doelde christenen versus moslims), geeft zij aan dat er onder de moslims een tweedeling zichtbaar is geworden. Ondanks deze tweedeling gaat iedereen respectvol met elkaar om: “het is normaal om meningsverschillen te hebben.”

Varina denkt dat Indonesiërs steeds meer leren over de ware islam en dat de islam tevens een belangrijker rol in de samenleving zal spelen, gezien de meeste Indonesiërs moslim zijn. Varina ervaart geen discriminatie ten opzichte van christenen en Chinezen. Wel erkent ze de ze soms tegenover elkaar staan, maar hierin schuilt volgens haar geen gevaar: “Overall in de wereld staan de meerderheid en de minderheid soms tegenover elkaar. Wij zijn slim genoeg om ons niet door onze emoties te laten leiden, zolang wij elkaar respecteren is er niets aan de hand.” Varina is erg tevreden over het gouverneurschap van Anies Baswedan. Hij heeft meer aandacht dan Ahok voor de armere gebieden in Jakarta en de natuur. In de toekomst denkt zij dat Indonesiërs hun leiders zorgvuldiger zullen kiezen. Zij denkt dat het karakter een belangrijker rol zal gaan spelen.

#### **4.4.5 Budi “Ahok hecht veel waarde aan eerlijkheid en gelijkheid, maar als hij echt eerlijk is moet hij ook erkennen dat hij als Chinese christen minder te zeggen heeft”**

Budi geeft aan dat hij via alle mogelijkheden de blasfemiecassus heeft bestudeerd. Volgens Budi is Ahok eerder door een gelijke gebeurtenis getroffen in zijn eigen geboorteplaats Belitung en hij vindt het spijtig dat Ahok niet van zijn fouten heeft geleerd. Budi noemt Ahok “arrogant” en zegt dat hij de mensen heeft uitgedaagd door zijn uitspraak. Dit, mede door zijn etniciteit en religie, hebben voor een hoop commotie gezorgd. Hij merkt hierbij op: “Ahok hecht veel waarde aan eerlijkheid en gelijkheid, maar als hij echt eerlijk is moet hij ook erkennen dat hij als Chinese christen minder te zeggen heeft.” Hij erkent de rol van het Front Pembela Islam en de Majelis Ulama Indonesia. Budi legt uit: “De *ulama* worden zeer gerespecteerd en behandeld als nationale helden.” Als hun leiders iets zeggen wordt dit als waarheid aangenomen en wordt daarnaar gehandeld. Alhoewel hij zelf niet

aan enig vorm van protest heeft meegedaan, kent hij velen die dat wel hebben gedaan. Budi wil niet zeggen of hij het eens of oneens is met het vonnis van de rechters en zegt: “Als dit de wet is, dan moeten wij ons daaraan houden.” De blasfemie casus heeft volgens Budi alles te maken met zijn verlies tijdens de gouverneursverkiezing. Onder het gouverneurschap van Anies wordt er volgens Budi weer te veel geld uitgegeven.

Budi denkt niet dat de islam in Indonesië verandert en zegt: “De islam is het woord van *Allah*, deze kan niet veranderen.” Zijn vriend, een Chinese christen, getrouwd met een Javaanse moslima, die tijdens het interview aanwezig is, breekt ons gesprek en zegt: “Nee de islam niet, maar de mensen wel!” Hij legt uit dat de islam niet in de *desa*, ofwel de kleinere dorpen wordt onderwezen. Deze mensen horen enkel via het nieuws, politieke partijen et cetera van de inhoudelijke islam. Dit is volgens hem de reden dat ze denken dat de radicale islam, ‘de islam’ is en dit is datgene wat ze praktiseren. Budi denkt dat het een fout is om religie binnen de politiek te betrekken en zolang partijleiders religie blijven gebruiken en dat Indonesië zich op deze manier niet goed kan ontwikkelen. Indonesiërs zijn volgens hem geen fan van veranderingen en blijven liever hangen in datgene wat ze al kennen, ook al betekent dit dat ze altijd onder invloed van een elite zullen staan. Budi zegt dat Chinezen niet gediscrimineerd worden, al zijn er volgens hem wel veel Chinezen die zich liever niet mengen onder Indonesiërs en zegt: “Ze zoeken elkaar op, ze hebben denk ik dezelfde interesses.” Hij merkt hierbij op: “Indonesiërs zijn niet alleen vergeevingsgezind, maar ook behoorlijk vergeetachtig en Ahok is een betere gouverneur dan Anies. Christenen en Chinezen zullen wel met rust gelaten worden.”

#### **4.4.6 Surya: “Chinezen werden altijd al anders behandeld; ze denken dat we rijk zijn”**

Surya is een etnische Chinees en opgegroeid in een christelijk gezin. De vrouw van zijn dromen is een Indonesische moslima. Voor hun trouwerij heeft hij zich bekeerd tot de islam. Surya was niet zo geïnteresseerd in de casus Ahok. Soms zag hij iets per toeval iets over de Ahok’s blasfemiecasus, maar hij heeft dit te weinig gevolgd om te kunnen beoordelen of hij de veroordeling terecht vindt. Surya heeft weinig interesse in politiek. Alhoewel hij niet gestemd heeft, heeft hij wel op televisie de verkiezingsuitslag bekeken.

Surya zegt dat er steeds diverse nieuwe islamitische groepen ontstaan, maar dat ze nooit bereiken wat ze willen en vervolgens weer van het toneel verdwijnen. Wel denkt hij dat de islam een belangrijkere rol in de samenleving zal gaan spelen, maar zeker niet op een agressieve manier. Net als Suleyman denkt hij dat Indonesiërs wel meer de *soenna* zullen gaan uitdragen. Surya maakt zich niet druk om de commotie rond de gehele casus, “dit gebeurt altijd in Indonesië, straks is er weer een nieuwe casus en dan wordt deze weer vergeten”. In zoverre heeft Surya nog geen veranderingen opgemerkt sinds Anies Baswedan gouverneur is. Hij vindt dat Chinezen altijd al anders werden behandeld en zegt, “Tedereen denkt dat Chinezen veel geld hebben, maar dit is niet het geval.” Hij vindt dat Chinezen wel de dupe zijn van de Ahok casus, “we worden soms met scheve gezichten

aan

gekeken”.

#### **4.4.7 Niyana: “Het lijkt erop dat Indonesische moslims nu pas beseffen hoe belangrijk het is dat wij geleid worden door moslimleiders”**

Niyana is geboren en getogen in een Chinees christelijk gezin. Op volwassen leeftijd bekeerde zij zich tot de islam. Via de televisie hoorde zij dat Ahok blasfemie had gepleegd. Indien de blasfemiecasijs of verkiezingsdebatten op de televisie verscheen volgde zij dit, maar weder ging ze niet opzoek naar informatie. Achteraf gezien vindt zij het jammer dat zij de blasfemie casus niet beter gevolgd heeft. Niyana heeft zelf geen commotie rond de blasfemiecasijs en gouverneursverkiezing ondervonden. Hoewel zij zelf niet heeft meegedaan aan enig vorm van protest en ook niemand kent die hieraan heeft meegedaan begrijpt zij waarom sommigen dat wel hebben gedaan. De veroordeling van Ahok wegens blasfemie vindt zij dan ook terecht en zij vindt het dan ook niet meer dan logisch dat hij hier zwaar voor gestraft wordt: “Hij heeft gezegd dat de koranvers niet waar is. Hij heeft hierdoor veel moslims beledigd.” Niyana benoemt dat het merendeel van de Indonesische bevolking moslim is dat het daarom voor haar dan ook niet meer dan logisch is dat Anies Baswedan is gekozen als gouverneur.

Niyana beseft dat niet-moslims momenteel negatief naar de islam kijken, onder andere door de terroristische aanslagen die door moslims zijn gepleegd. Ze zegt dat de islam niet kan veranderen, maar wel hoe moslims de islam praktiseren en ze hoopt dat niet-moslims dan ook snel kennis zullen maken met de “echte islam”. Ze heeft er vertrouwen in dat als dit gebeurt de mening van deze mensen zal bijdraaien. Ze denkt dat de islam altijd een belangrijke rol in Indonesië zal spelen: “Soekarno heeft tenslotte de Republiek Indonesië opgericht op basis van de goddelijke principes van *Allah*, de Grootste en de Alwetende”. In haar dagelijkse leven merkt ze geen spanningen tussen christen en moslims en zo ook niet tussen Chinezen en Indonesiërs. Wel ervaart ze dat er een duidelijker scheidingslijn ontstaat tussen moslims en andere gelovigen, onder andere in de politiek. Hierbij merkt ze op: “Het lijkt erop dat Indonesische moslims nu pas beseffen hoe belangrijk het is dat wij geleid worden door moslimleiders”. Ze vermoedt dan ook dat politici in de toekomst zich vaker zullen ‘binden’ aan een islamitisch leider, net zoals Anies Baswedan en Muhummad Rizieq Shihah hebben gedaan. Sinds Anies Baswedan gouverneur is, is het haar opgevallen dat er veel immorele plaatsen, zoals cafés en discotheken, gesloten zijn.

## 5. Conclusie

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te beantwoorden zijn er vijf deelvragen opgezet. In dit hoofdstuk zal een samenhangend antwoord op de deelvragen worden gegeven die tezamen de hoofdvraag zullen beantwoorden: In hoeverre kunnen de gebeurtenissen rondom Ahok worden begrepen als een onderdeel van een proces van islamisering? Vervolgens zal er een reflectie plaatsvinden, waarin ook de beperkingen en tekortkomingen van dit onderzoek zullen worden beschreven. Als laatste zal er een aantal aanknopingspunten voor vervolgonderzoek worden gesuggereerd.

### 5.1 De gebeurtenissen rondom Ahok als onderdeel van islamisering?

Indonesië was een kolonie van Nederland tussen 1816-1945. Een aantal gebeurtenissen in deze tijd zijn tekenend geweest voor de mogelijke islamisering van Indonesië en voor de huidige positie van Chinezen en christenen in Indonesië. De Nederlanders lieten grote aantallen Chinese arbeidsmigranten naar Indonesië overkomen. Ze werden gezien als zeer betrouwbare werknemers en wisten in korte tijd niet alleen allerlei promoties te krijgen, maar ook hun eigen bedrijven op te bouwen. Door veel missie- en zendingsinspanningen kregen christenen, en dus ook veel Chinezen, in verhouding met Indonesiërs beter onderwijs aangeboden, waardoor ze betere arbeidsposities wisten te bemachtigen. Indonesiërs associeerden Chinezen met rijkdom. Tijdens en na de Indonesische revolutie werden christenen van vooraanstaande posities afgehaald. Tijdens de regeerperiodes van de eerste drie presidenten, Soekarno, Soeharto en Bacharudan Jusuf Habibie waren Chinezen meerdere keren het slachtoffer van pogroms en vanaf 1966 werd het hen verboden om nog langer Chinese namen te gebruiken. Vanaf het presidentschap van Abdurrahman Wahid kregen de Chinezen een aantal van hun rechten terug. Onder Nederlands bewind werden er diverse islamitische groepen opgericht die vochten tegen de bezetting. Hoewel ze dit gevecht niet konden winnen zorgde deze situatie voor een diepe connectie met de islamitische identiteit. De Nederlanders waren bang voor een extremistische islam en legden moslims allerlei beperkingen op. Vanaf 1870 veranderde dit waardoor Indonesische moslims bijvoorbeeld makkelijker op *hadj* naar Mekka konden. Hierdoor steeg ook het aantal Indonesiërs wat na het Indonesische onderwijs islamitisch vervolgonderwijs in Arabië gingen volgen. Bij terugkomst attendeerden en corrigeerden zij hun medemoslims erop dat ze de islam anders praktiseerden dan in Arabië en tevens kwamen er meer besef van de wereldwijde *umma*. Hierdoor ontstond er rond 1900 een meer sharia georiënteerde islam in Indonesië. Dit proces zette zich voort en in 1975 werd de Majelis Ulama Indonesia als onderdeel van de Indonesische politiek opgericht. Hun voornaamste taak was om wetten te beoordelen op religieuze aanvaardbaarheid. Tevens spraken ze diverse *fatwa's* uit. Sommige waren zeker niet ten gunste van een harmonieus multicultureel interreligieus Indonesië: moslims en christenen mogen niet samen in het huwelijk treden, moslims mogen geen christelijke feestdagen bijwonen et cetera. Vanaf 2000 opereert de Majelis Ulama Indonesia onafhankelijk. In 1998 richtte Muhammed Rizieq Shihab het Front Pembela Islam op. Hoewel de organisatie nooit geautoriseerd werd door de



overheid, worden ze sinds hun oprichting al wel onofficieel door een deel van het leger en door diverse politici gesteund. De leden spreken zich fel uit tegen de democratie, omdat Indonesië hierdoor volgens hen onder invloed van het Westen staat. Volgens hen is het gevolg dat men hierdoor belemmerd wordt in het praktiseren van de islam, maar ook drugs, misdaad en prostitutie. In 2103, tijdens de zevende presidentsverkiezing, roepen zij de noodtoestand uit voor Indonesische moslims. Er waren volgens hen namelijk diverse kandidaten die de rol van de islam zouden kunnen doen verzwakken. Om deze reden hadden ze een lijst opgesteld met aanvaardbare kandidaten. Tot hun grote teleurstelling werd de gematigde moslim Joko Widodo president en de Chinese christelijke Basuki Tjahaja Purnama ofwel Ahok gouverneur van Jakarta in 2014. Ahok stelde zich verkiesbaar voor een tweede gouverneurstermijn. Tijdens de verkiezingspeech op 27 september 2016 vertelde Ahok de aanwezigen dat religieuze leiders koranvers Al-Maidah:51 misbruiken zodat men niet of hem, een christen, zou stemmen. Buni Yani veranderde een video-opname van deze speech en deze hoax ging viraal. Het Front Pembela Islam en Majelis Ulama Indonesia deden aangifte tegen Ahok wegens blasfemie en de hoaxvideo van de speech werd als bewijsmateriaal aangeleverd. Hierbij moet meteen opgemerkt worden dat Muhammed Rizieq Shihab, de leider van Front Pembela Islam tegelijkertijd openlijk steun betoogde aan Ahoks concurrent, Anies Baswedan. Andersom toonde Anies Baswedan groot respect voor Muhammed Rizieq Shihab door in het openbaar zijn ring te kussen. Tevens was Anies Baswedan bij vele protesten tegen Ahok aanwezig. Op 16 oktober 2016 werd Ahok voor het eerst een verdachte genoemd. Door middel van diverse immense protesten probeerde het Front Pembela Islam en Majelis Ulama Indonesia duidelijk te maken dat Ahok achter de tralies hoort. Een voorbeeld is het protest van 4 november 2016, waar naar schatting 50.000 mensen bij aanwezig waren. De demonstranten droegen allerlei leuzen met zich mee zoals, “Stop met het overtreden van de wet en sluit Ahok op”, “De koran beledigen is strafbaar” en “Arresteer Ahok nu”. Het grootste protest werd in de vorm van een gebed gehouden op 2 december 2016, naar schatting waren hierbij 200.000 deelnemers aanwezig. Ook de president Joko Widodo sloot zich aan. De demonstranten eisten dat Ahok per direct uit de functie van gouverneur werd gezet. Ook respondent Varina was aanwezig bij dit protest. Zij vertelde dat het een vreedzaam protest was en merkt op dat het Front Pembela Islam goed voor alle deelnemers zorgde. Op 13 december 2016 begon het strafrechtelijke proces tegen Ahok. Een ander opvallend protest was die van 5 mei 2017, waarbij het de vertegenwoordigers van het protest was gelukt om het hooggerechtshof te spreken over de straf die ze eisten tegen Ahok. Er werden in veel mindere mate tegenprotesten gehouden. Het grootste tegenprotest, met naar schatting 10.000 deelnemers, genaamd Kita Indonesia (eigen vertaling: wij zijn Indonesië) vond plaats op 4 december 2016. Respondent Alice was samen met haar vrienden aanwezig om duidelijk te maken dat ze staan voor een tolerant Indonesië met respect voor diversiteit. De voorstanders van Ahok vermoeden dat men het gemunt heeft op Ahok vanwege zijn christelijke identiteit. Er lijkt een tweedeling in de maatschappij te zijn ontstaan. Volgens het *Saiful Manjani Research and Consulting* vind 45% van de Indonesiërs dat Ahok blasfemie heeft gepleegd. Slechts drie van de twaalf respondenten vonden dat Ahok blasfemie had gepleegd. De nationale, maar ook de internationale media schonk ontzettend veel aandacht

aan de speech van Ahok, de gouverneursverkiezing, de protesten en de rechtszaak. Als de naam Ahok werd genoemd ging dit vaak gepaard met de woorden Chinees en christelijk. In de internationale mediaberichten werd de casus continue in verband gebracht met conservatisme, fanatisme, extremisme en minder tolerantie jegens minderheden. Ondertussen verschenen er ook 40.000 hoaxwebpagina's en meer dan 1000 hoaxberichten over deze casus. Media speelt een grote rol bij het stemgedrag en kunnen de emotionele kiezer makkelijk beïnvloeden. In de internationale media werd de verkiezingsperiode de 'smerigste' en 'polariserende' verkiezingsperiode genoemd die Indonesië ooit heeft gekend. Zeven van de twaalf respondenten zijn het hier mee eens. De christelijke Indonesische Chinezen Lian, Robert, Trisna en Wayan en de Indonesische moslima's Dewi en Etsa vinden het een zeer kwalijke zaak dat religie voor politieke doeleinden wordt gebruikt, zowel om stemmen te winnen als om de concurrentie naar beneden te halen. De christelijke Chinezen Lian, Trisna en Wayan vinden echter niet alleen dat religie wordt misbruikt, maar ook etniciteit. Sommige respondenten denken echter dat de hele commotie rondom Ahok in spel is gezet voor een heel ander doeleinden. De christelijke Chinezen Alice en Trisna en de Indonesische moslim Suleyman vertellen dat Ahok fel streed tegen corruptie en dat vele hier het 'slachtoffer' van waren geworden. Om deze reden moest Ahok, op welke manier dan ook, van zijn functie af worden gehaald. Vrijwel alle respondenten zijn het erover eens dat de blasfemierechtszaak het stemgedrag en dus de uitslag van de gouverneursverkiezing heeft beïnvloed. Ahok verloor de gouverneursverkiezing van Anies Baswedan op 19 april 2017. Deze uitslag komt niet overeen met de voorkeur van de respondenten. Slechts drie van de twaalf respondenten hadden de voorkeur voor Anies Baswedan als gouverneur. De Chinese moslima Niyana beargumenteert Anies Baswedan zijn overwinning: "Het lijkt erop dat Indonesische moslims nu pas beseffen hoe belangrijk het is dat wij geleid worden door moslimleiders." Tevens werd het Indonesische rechtssysteem, dat bekend staat als zeer corrupt, flink op de proef gesteld. Het Openbaar Ministerie trok twee weken voordat de uitspraak zou worden gedaan haar aanklacht tegen Ahok in. Echter stond de rechtbank onder grote druk van de grote luidruchtige protesterende massa tegen Ahok. Op 9 mei 2017 werd Ahok veroordeeld tot twee jaar gevangenisstraf wegens blasfemie. Slechts drie van de twaalf respondenten was het eens met Ahok's veroordeling. Dit zijn dezelfde respondenten, die voor Anies Baswedan als gouverneur hebben gestemd. Op 15 november 2017 werd Buni Yani veroordeeld voor het verspreiden van de hoaxvideo van Ahok's speech, die tevens als bewijsmateriaal was gebruikt in Ahoks rechtszaak. Om deze reden besloot Ahok in hoger beroep te gaan. Deze werd op 26 maart 2018 afgewezen door rechter Aridijo Alkostar, die onofficieel beschuldigd werd lid te zijn van Front Pembela Islam. Ahok wordt zowel door de Indonesische moslims als door de christelijke Chinezen als voorbeeld gesteld. De Indonesische moslima Etsa ziet de veroordeling van Ahok als bewijs dat iedereen gelijk behandeld wordt, politieke elite of niet. De christelijke Chinezen Lian en Wayan zijn van mening dat Ahok het voorbeeld is dat niet-moslims en niet-Indonesiërs onrechtvaardig behandeld worden.

De islam in Indonesië stond bekend als flexibel en tolerant. De laatste jaren wordt hieraan

getwijfeld. Dit komt onder andere doordat er diverse binnenlandse aanslagen hebben plaatsgevonden tegen westerse invloeden en diverse minderheidsgroepen, waaronder ook bepaalde islamitische stromingen. De Ahok casus is geruime periode een onderdeel geweest van het politiek en maatschappelijke discours en zou tekenend kunnen zijn voor het toekomstige discours. Zoals al eerder geschreven werd de casus in de nationale en internationale media continue in verband gebracht met conservatisme, fanatisme, extremisme, islamisme en minder tolerantie jegens minderheden. Het Front Pembela Islam en haar invloed werd hierin meerdere keren als voorbeeld genoemd. Opvallend is dat visies van de respondenten omtrent de missie en invloed van het Front Pembela Islam erg verschillen. De Indonesische moslim Varina en de Chinese moslima Niyana geven aan dat ze de islam en moslims beschermen en zijn dan ook zeer te spreken over hen. Bij de christelijke Chinezen Lian en Wayan boezemt de organisatie juist veel angst in, omdat ze haat uiteten ten aanzien van niet-moslims. De overige respondenten ervaren geen invloed vanuit het Front Pembela Islam. De christelijke Chinezen Alice, Robert en Wayan vinden dat Chinezen en christenen ook voorafgaande aan de Ahok casus gediscrimineerd werden. De Chinese moslim Surya vindt dat Chinezen ook voor de Ahok casus gediscrimineerd werden. Op de Chinees christelijke Lian na, ondervindt geen enkele respondent minder tolerantie jegens minderheden na de Ahok casus. De Indonesische moslima Varina en de Chinese christen Wayan hebben wel opgemerkt dat er een duidelijke tweedeling onder moslims is ontstaan, diegene die de islam vrij of juist strikt volgen.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: In hoeverre kunnen de gebeurtenissen rondom Ahok worden begrepen als een onderdeel van proces van islamisering? Onder islamisering wordt in dit onderzoek het proces verstaan waarin een samenleving zich steeds meer focust op de islam of waarin het politieke, juridische en educatieve domein van een samenleving steeds meer onder invloed staat van de islam. Hiermee wordt de islam als religie en cultuur bedoeld. Op deze vraag kan echter geen eenduidig antwoord worden gegeven.

◆ Religiewetenschapper Mark Woodward stelt dat Indonesië zich in een conflictfase bevindt; de culturele islam versus de *wahabistische* islam. De *wahabisten* stellen dat het voor moslims niet mogelijk is om hun geloof te praktiseren als de maatschappij gedomineerd wordt door niet-moslims of moslims die niet volgens de regels leven. Om deze reden vinden ze dat ze de maatschappij moeten transformeren. Volgens sommigen is de transformatie bijvoorbeeld zichtbaar in het publieke domein door de lange witte gewaden die door steeds meer moslims worden gedragen, zoals ook veel zichtbaar in de protesten tegen Ahok. Het Front Pembela Islam wordt door vele gelinkt aan het *wahabisme*. Voor het transformeren van de samenleving krijgen *wahabisten* financiële steun uit Saoedi-Arabië. Het geld wordt gebruikt voor het verstrekken van imams en studiebeurzen in het Midden-Oosten. Momenteel zijn ze in bezit van veel moskeeën verspreid over Indonesië, verbonden aan seculiere universiteiten.

◆ Cas Mudde en Cristobál Rovira Kaltwasser hanteren drie benaderingen van populisme. Aan de hand van hun benaderingen kan gesteld worden dat er in Indonesië sprake is van moslimpopulisme in de politieke stijl. Het Front Pembela Islam maakte gebruik van de spanning rondom Ahoks blasfemische uitspraak tijdens een verkiezingsspeech (en

creëerde deze grotendeels zelf) door de gemeenschap in tweeën te delen. Leden probeerden het land te redden van Ahok en schoven tegelijkertijd Anies Baswedan naar voren.

◆ Geen enkele respondent ervaart islamisering die zichtbaar zou zijn geworden tijdens of na de Ahok casus. Vijf van de twaalf respondenten vermoeden dat de islam een prominentere rol in de samenleving zal gaan spelen. Ze zien dit als een logisch gevolg van een samenleving waarin de meeste mensen moslim zijn, ondanks dat dit al eeuwen een feit is. Vier van deze respondenten zijn ervan overtuigd dat dit geen effect zal hebben op de rechten van niet-moslims, omdat ze beschermd worden door de *pancasila*.

Op politiek niveau lijkt de Ahok casus als onderdeel van een proces van islamisering te kunnen worden begrepen. Ondanks dat de respondenten geen islamisering ervaren door de Ahok casus, erkennen de meeste respondenten dat religie een grote rol speelde tijdens de gouverneursverkiezingen 2016, in tegenstelling tot vorige verkiezingen. Op politiek niveau werd er met name gefocust op de ‘noodzaak’ om geleid te worden door een moslim.

## 5.2 Reflectie

In hoofdstuk 2 staat het historische proces van de opkomst van de Islam in Indonesië en op Java centraal. Ik heb er lang over nagedacht of dit hoofdstuk thuis hoort in dit onderzoek. Uiteindelijk heb ik besloten dat dit hoofdstuk belangrijk is voor het begrijpen van de context waarin de Ahok casus is ontstaan. Door de beschrijving van de opkomst van de islam heb ik getracht een beeld van de openheid van Indonesiërs ten opzichten van religies en van diversiteit te schetsen. De islam onder Nederlands gezag is een belangrijk onderdeel van de Ahok casus omdat, tijdens deze periode de eerste vormen van moslimpopulisme plaatsvonden en tevens dat dit gezag, als mede die van Soekarno en Soeharto, medebepalend zijn geweest voor de huidige positie van Chinezen, en in kleinere mate christenen, in Indonesië. Het laatste subhoofdstuk, de islam in Indonesië vanaf 2000, acht ik belangrijk omdat, in deze periode de positie van de Chinezen weer verbeterde. Tevens begon het Front Pembela Islam juist in deze periode een prominentere rol in de Indonesische samenleving te spelen.

Volgens mijn planning zou ik na het literatuuronderzoek één week nodig hebben voor het werven van respondenten. Hierna zou ik binnen twee weken de interviews afnemen zodat ik verder kon met het schrijven van deze scriptie. Vanuit mijn eigen netwerk heb ik zeven zo divers mogelijke respondenten rechtstreek benaderd. Vanuit hun netwerk heb ik de laatste vijf respondenten kunnen benaderen. Twaalf respondenten kunnen onmogelijk representatief zijn voor de gehele Javaanse bevolking. Door zoveel mogelijk diversiteit binnen de groep respondenten, heb ik getracht een bepaalde mate van representativiteit te creëren. Achteraf gezien bleek dat ik te weinig rekening had gehouden met een aantal factoren waardoor deze planning in de war liep. Ik had te weinig rekening gehouden met de sociale wenselijkheden die eerst ‘moeten’ plaatsvinden, voordat je iemand om een gunst kan vragen. Dit tezamen met het tijdsverschil zorgde ervoor dat het wervingsproces langer

duurde dan verwacht. Ook het plannen van een afspraak verliep moeizaam. Hoewel ik had getracht om rekening te houden met de Indonesische cultuur, had ik echter te weinig rekening gehouden met *jam karet*, hiermee wordt bedoeld de gewoonte van Indonesiërs om gemakkelijk met de tijd om te gaan. Soms was er een afspraak gepland, maar kwam er aan de andere zijde iets tussendoor waardoor het interview bijvoorbeeld niet in één keer konden worden afgenomen of verplaatst moest worden. Oorzaken waren onder andere de vakantieperiode in Indonesië en *Eid al-Fitr*, in Nederland ook wel bekend als het suikerfeest, een viering die meerdere dagen in beslag neemt.

Christenen en Chinezen behoren tot de minderheidsgroepen in Indonesië. Naar beide minderheidsgroepen en ook in combinatie, zijn al diverse onderzoeken gedaan. In dit onderzoek krijgt de lezer een unieke inkijk waarin de ervaringen en visie van deze groep omtrent de Ahok casus vergeleken worden met de meerderheidsgroep, de islamitische etnische Indonesiërs. Vrijwel alle respondenten vinden dat religie geen plek hoort te hebben binnen de politiek. Tegen mijn verwachting in waren de verschillen tussen deze twee groepen vrijwel nihil. Beiden groepen stellen Ahok namelijk als een voorbeeld. Alhoewel de Chinese christenen de casus zien als bewijs dat minderheden het zwaar te verduren hebben en de Indonesische moslims dat iedereen juist gelijk wordt behandeld. Opvallend is dat geen enkele Chinees christelijke respondent tevreden is met het gouverneurschap van Anies Baswedan, in tegenstelling tot drie islamitische respondenten, die juist erg te spreken zijn over zijn gouverneurschap.

In dit onderzoek is getracht om antwoord te geven op de vraag: In hoeverre kunnen de gebeurtenissen rondom Ahok worden begrepen als een onderdeel van proces van islamisering? Op deze vraag heb ik helaas geen eenduidig antwoord kunnen geven. Hierbij moet ook opgemerkt worden dat alhoewel Ahok is veroordeeld voor blasfemie en hij de gouverneurverkiezing heeft verloren er nog steeds sprake is van een zekere nasleep. Het Front Pembela Islam heeft een grote rol in de Ahok casus gespeeld en heeft nu een nieuw doelwit, de huidige gouverneur Anies Baswedan. Tevens waren er diverse theorieën dat Ahok slechts als pion werd gebruikt om de huidige president Joko Widodo in een negatief daglicht te zetten, zodat Prabowo tijdens de volgende presidentverkiezing naar voren geschoven kan worden. Deze verkiezing zal in 2019 plaats vinden.

### **5.3 Aanknopingspunten vervolgonderzoek**

In hoofdstuk 5.1 heb ik getracht te bewijzen dat de Ahok casus een onderdeel is van de politieke islamisering van Indonesië. Anies Baswedan is de opvolger van Ahok en voor een vervolgonderzoek zou het interessant zijn om te onderzoeken of de politieke islamisering onder zijn bewind doorzet. Onder islamisering wordt onder andere ook het juridische aspect verstaan.

Voor een verdiepend onderzoek zou het interessant zijn om de eventuele islamisering, door middel van een aantal specifieke factoren, van Indonesië te meten. De voorstanders

van Ahok verwijten de tegenstanders dat ze het op Ahok gemunt hadden, omdat hij christen is, hierbij speelden ook anti-Chinese segmenten een rol. In hoeverre spelen religieuze en etnische segmenten sindsdien een rol bij lokale verkiezingen? De Ahok casus lijkt ondertussen overgewaaid. Er zijn diverse theorieën die als aanleiding van de commotie rondom Ahok worden gezien. In hoeverre kunnen deze theorieën waar zijn en wat zou dit betekenen? Het Front Pembela Islam, met name de oprichter Muhammed Rizieq Shihab, speelde een grote rol in de Ahok casus. Het Front Pembela Islam heeft bewezen zeer invloedrijk te zijn. Voor een vervolgonderzoek is het interessant om te onderzoeken of hun invloed ondertussen nog verder reikt en welke politieke- en maatschappelijke gevolgen dit heeft. Is het Front Pembela Islam verantwoordelijk voor de (eventuele) islamisering van Indonesië?



## 6. Bibliografie

Aljazeera, “Indonesians rally for unity after blasphemy protest” *Aljazeera*, 4 december 2016. Geraadpleegd op 25 april 2018:

<https://www.aljazeera.com/news/2016/12/indonesians-rally-unity-blasphemy-161204042203314.html>.

Aljazeera, “Joko Widodo: Islam in Indonesia is moderate”, *Aljazeera*, 7 mei 2017.

Geraadpleegd op 28 april 2018:

<https://www.aljazeera.com/programmes/talktojazeera/2017/05/joko-widodo-islam-indonesia-moderate-170503075654145.html>.

Amnesty, “Indonesië”. (z.d.). Geraadpleegd op 23 april 2018:

<https://www.amnesty.nl/landen/indonesie>.

Arbi, I.A. “Rizieq supporters demand Anies step down”, *The Jakarta Post*, 19 maart 2018.

Geraadpleegd op 24 juni 2018:

<http://www.thejakartapost.com/news/2018/03/19/rizieq-supporters-demand-anies-step-down.html>.

Azra, A. *Islam in the Indonesian World: An Account of Institutional formation*. Jakarta: Mizan Publishers, 2006. Geraadpleegd op 7 april 2018:

[https://books.google.nl/books/about/Islam\\_in\\_the\\_Indonesian\\_World.html?id=ePSkf-DHu5YC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Islam_in_the_Indonesian_World.html?id=ePSkf-DHu5YC&redir_esc=y).

BCC, “How fake news and hoaxes have tried to derail Jakarta's election”, *BCC*, 18 april 2017. Geraadpleegd op 17 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-39176350>.

BCC, “Indonesia protest: Jakarta anti-governor rally turns violent”, *BCC*, 4 november 2016. Geraadpleegd op 12 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-37856476>.

BCC, “Jakarta election: Christian governor conceded to Muslims rival”, *BCC*, 19 april 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-39636974>.

BCC, “Profile: Joko Widodo”, *BCC*, 28 september 2015. Geraadpleegd op 7 april 2018: <http://www.bbc.com/news/world-asia-28422179>.

BCC, “Sidang Al Muidah: Dua tahun penjara untuk Ahok, langsung ditahan”, *BCC*

*Indonesia*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018:

<http://www.bbc.com/indonesia/indonesia-39853373>.

Bruinessen, van M. “Arabisering van de Indonesische islam”, *ZemZem*, nr. 1 (2006).

Budiari, I. & Wijaya, C.A. “Anti-Ahok protest sees waning enthusiasm”, *The Jakarta Post*,

1 april 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018:

<http://www.thejakartapost.com/news/2017/04/01/anti-ahok-protest-sees-waning-enthusiasm.html>.

Burgers, H. *De garoeda en de ooievaar*. Leiden: Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, 2011.

Cleef, van W. “Chinese minderheid in Indonesië kruipt uit haar schulp”, *Trouw*, 6 januari 2015. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/chinese-minderheid-in-indonesie-kruipt-uit-haar-schulp~ac794564>.

Douglas-Wilson, I. “As Long as It’s *Halal*: Islamic *Preman* in Jakarta” *Expressing Islam: Religious Life and Politics in Indonesia*, G. Fealy & S. White (red). Singapore: ISEAS Publications, 2008. Geraadpleegd op 16 juni 2018: [https://books.google.nl/books/about/Expressing\\_Islam.html?id=\\_HYiqv333C8C&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Expressing_Islam.html?id=_HYiqv333C8C&redir_esc=y).

Ekaputra, P. “Auction in action!! Anything for more campaign money...” Facebook, 14 december 2016. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10154606147762911&set=pb.587432910.-2207520000.1524694228.&type=3&theater>.

Fatimi, S. Q. *Two letters from the Maharaja to the Khalifah: A study in the early history of Islam in the East* (z.d.). Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.yumpu.com/en/document/view/11876730/two-letters-from-the-maharaja-to-the-khalifah>.

Fealy, G. “Islamic Radicalism in Indonesia. The Faltering Revival?” *Southeast Asian Affairs 2004*, Singh, D. & Kin Wah, C. (red). Singapore: ISEAS Publications, 2004. Geraadpleegd op 9 juni 2018: <https://www-jstor-org.proxy.library.uu.nl/stable/27913255>.

Graaff, de B. “Ze hebben het op ons gemunt, maar wie zijn het nu weer? De telkens wisselende fenomenen van terrorisme, radicalisering, extremisme en fanatisme”, *Cahiers Politiestudies: Aanpak van gewelddadige radicalisering*, nr. 1 (2017). M. de Waele, H. Moors, A. Garssen & J. Noppe (red.) (Apeldoorn: Maklu-uitgevers, 2017). Geraadpleegd op 16 juni 2018: [https://books.google.nl/books/about/Aanpak\\_van\\_gewelddadige\\_radicalisering\\_C.html?id=Aq0qDgAAQBAJ&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Aanpak_van_gewelddadige_radicalisering_C.html?id=Aq0qDgAAQBAJ&redir_esc=y).

Gunn, G. C. “Indonesia in 2017. Shoring Up the Pancasila State”, *Asian Survey*, nr. 1 (2018). Geraadpleegd op 20 april 2018: <http://as.ucpress.edu.proxy.library.uu.nl/content/58/1/166.full.pdf+html>.

Hafifah, “*A Critical Discourse Analysis of Basuki Tjahaj Purnama (Abok)’s Speech in Seribu Island 2016 on Youtube*” Bachelor thesis, State Islamic University of Sunan Ampel Surabaya, 2017. Geraadpleegd op 9 juni 2018: <http://digilib.uinsby.ac.id/18411/>.

Hamid, A. “Jokowi’s Populism in the 2012 Jakarta Gubernatorial Election”, *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, volume 33, nr. 1 (2014). Geraadpleegd op 30 april 2018: <https://journals.sub.uni-hamburg.de/giga/jsaa/article/view/738/736>.

Hariyadi, M. “Pro-Ahok rallies, signs of an Indonesian ‘new nationalism’”, *Asia News*, 17 december 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018: <http://www.asianews.it/news-en/Pro-Ahok-rallies,-signs-of-an-Indonesian-new-nationalism-40767.html>.

Hariyadi, M. “The Supreme Court rejects Ahok’s appeal against his blasphemy conviction”, *Asia News*, 26 maart 2018. Geraadpleegd op 2 mei 2018: <http://www.asianews.it/news-en/The-Supreme-Court-rejects-Ahok-against-his-blasphemy-conviction-43460.html>.

Het Parool, “Christenen in Indonesië vaker lastiggevallen”, *Het Parool*, 26 juli 2010. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.parool.nl/buitenland/christenen-indonesie-vaker-lastiggevallen~a307108>.

Higgins, A. “In Indonesia, ethnic Chinese see a new future”, *The Washington Post*, 18 augustus 2012. Geraadpleegd op 25 april 2018: [https://www.washingtonpost.com/world/asia\\_pacific/in-indonesia-ethnic-chinese-see-a-new-future/2012/08/18/4befc374-e870-11e1-9739-eef99c5fb285\\_story.html?noredirect=on&utm\\_term=.b2595e8ad9dd](https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/in-indonesia-ethnic-chinese-see-a-new-future/2012/08/18/4befc374-e870-11e1-9739-eef99c5fb285_story.html?noredirect=on&utm_term=.b2595e8ad9dd).

Human Rights Watch, “Indonesië. Events of 2017” (z.d.). Geraadpleegd op 12 april 2018: <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/indonesia>.

Hariyadi, M. “Pro-Ahok rallies, sign of Indonesian ‘new nationalism’”, *Asia News*, 17 mei 2017. Geraadpleegd op 28 april 2018: <http://www.asianews.it/news-en/Pro-Ahok-rallies,-signs-of-an-Indonesian-new-nationalism-40767.html>.

Ichwan, M. N. “Towards a puritanical moderate islam: The Majelis Ulama Indonesia and the politics of religious orthodoxy” in *Contemporary Developments in Indonesian Islam. Explaining the Conservative Turn*, Bruinessen, van M. (red) Singapore: ISEAS Publications, 2013. Geraadpleegd op 16 juni 2018: [https://books.google.nl/books/about/Contemporary\\_Developments\\_in\\_Indonesian.html?id=NBc1QzscMWUC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Contemporary_Developments_in_Indonesian.html?id=NBc1QzscMWUC&redir_esc=y).

Khodijah, S. “*Textual Analysis of Ahokers in Social Media*” (Universitas Negeri Malang, oktober 2017). Geraadpleegd op 15 april 2018: [http://sastra.um.ac.id/wp-content/uploads/2017/11/270-277-Siti-Khodijah\\_TEXTUAL-ANALYSIS-OF-AHOKERS-IN-SOCIAL-MEDIA\\_Layouted.pdf](http://sastra.um.ac.id/wp-content/uploads/2017/11/270-277-Siti-Khodijah_TEXTUAL-ANALYSIS-OF-AHOKERS-IN-SOCIAL-MEDIA_Layouted.pdf).

La Batu, S., Budiari I. & Raamadhani, N. F., “The profiles of the Jakarta election contenders: Ahok, Agus, Anies”, *The Jakarta Post*, 24 september 2016. Geraadpleegd op 15 april 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2016/09/24/the-profiles-of-the-jakarta-election-contenders-ahok-agus-anies.html>.

Laksana, B.A., “Seminggu Dibuka, ‘Kampanye Rakyat’ Ahok- Djarot Kumpulkan Rp 5 M”, *Detik News*, 15 maart 2017. Geraadpleegd op 23 april 2017: <https://news.detik.com/berita/d-3447993/seminggu-dibuka-kampanye-rakyat-ahok-djarot-kumpulkan-rp-5-m>.

Lamb, K. “Jakarta governor Ahok’s blasphemy trial: all you need to know”, *The Guardian*, 23 december 2016. Geraadpleegd op 21 mei 2018: <https://www.theguardian.com/world/2016/dec/12/jakarta-governor-ahoks-blasphemy-trial-all-you-need-to-know>.

Lamb, K. “Jakarta governor election a ‘litmus test’ of Indonesian Islam”, *The Guardian*, 14 februari 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.theguardian.com/world/2017/feb/14/jakarta-governor-election-a-litmus-test-of-indonesian-islam>.

Liere, van L. “Constructing the Governor’s Self. Religion and the Politics of Authority in the Ahok-Case [Jakarta]” (Universiteit Utrecht, 19 april 2017).

Liere, van L. “*The Pure, The Filthy and the White. Christian-Muslim Encounters in Indonesia*” (Universiteit Utrecht, 2 juni 2017).

Lindsey, T. “Monopolising Islam: The Indonesian Ulama Council and state regulation of the Islamic economy”, *Bulletin of Indonesian Economic Studies*, volume 48, nr. 2 (27 juli, 2012). Geraadpleegd op 1 juni 2018: <https://www-tandfonline-com.proxy.library.uu.nl/doi/full/10.1080/00074918.2012.694157?scroll=top&needAccess=true>.

Lumbanrau, R. E. “Jejak FPI dan Status ‘NAPI’ Rizieq Shihab”, *CNN Indonesia*, 17 januari 2017. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.cnnindonesia.com/nasional/20170117092140-20-186830/jejak-fpi-dan-status-napi-rizieq-shihab>.

Maas, M. “Blasfemiezaak gouverneur ‘Ahok’ gaat door”, *De Volkskrant*, 27 december 2016. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.volkskrant.nl/buitenland/blasfemiezaak-gouverneur-ahok-gaat-door~a4440318/>.

Maas, M. “In Indonesië worden Chinezen de ‘Joden van Azië’ genoemd”, *De Volkskrant*, 16 februari 2018. Geraadpleegd op 20 mei 2018: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/in-indonesie-worden-chinezen-de-joden-van-azie-genoemd~ba7638a1/>.

Maas, M. “Machtsspel nadert ontkenning: stemt Jakarta voor of tegen moslim-gouverneur?”, *De Volkskrant*, 15 februari 2017. Geraadpleegd op 16 juni 2018: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/machtsspel-nadert-ontkenning-stemt-jakarta-voor-of-tegen-moslim-gouverneur~b97ee7ef/>.

Maas, M. “Opvallend hard vonnis: christelijke gouverneur Jakarta moet twee jaar de cel in wegens blasfemie”, *De Volkskrant*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018: <https://www.volkskrant.nl/buitenland/opvallend-hard-vonnis-christelijke-gouverneur-jakarta-moet-twee-jaar-de-cel-in-wegens-blasfemie~a4493432/>.

Maas, M. “Rechtspraak Indonesië draait om geld”, *De Volkskrant*, 17 januari 2002. Geraadpleegd op 21 mei 2018: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/-rechtspraak-indonesie-draait-om-geld-~b3180b85/>.

Marhaenjati, B. “Anti-Ahok Protest Ends Peacefully”, *Jakarta Globe*, 5 mei 2017. Geraadpleegd op 12 april 2018: <http://jakartaglobe.id/news/anti-ahok-protest-ends-in-peace/>.

Maten, van der W. “Chinezen in Indonesië: een geschiedenis van non-integratie”, *Trouw*, 31 maart 2004. Geraadpleegd op 12 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/chinezen-in-indonesie-een-geschiedenis-van-non-integratie~a08e15fa/>.

Mudde, C. & Rovira Kaltwasser, C. “Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America”, *Government and Opposition*, volume 48, nr. 2 (2013). Geraadpleegd op 21 mei 2018: [https://www.cambridge-org.proxy.library.uu.nl/core/services/aop-cambridge-core/content/view/AAB33C1316BE16B8E4DE229519362E27/S0017257X12000115a.pdf/exclusionary\\_vs\\_inclusionary\\_populism\\_comparing\\_contemporary\\_europe\\_and\\_lat\\_in\\_america.pdf](https://www.cambridge-org.proxy.library.uu.nl/core/services/aop-cambridge-core/content/view/AAB33C1316BE16B8E4DE229519362E27/S0017257X12000115a.pdf/exclusionary_vs_inclusionary_populism_comparing_contemporary_europe_and_lat_in_america.pdf).

Mujiburrahman, *Feeling Threatened. Muslim-Christian Relations in Indonesia's New Order*. Amsterdam/Leiden: Amsterdam University Press, 2006. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/10061/Dissertation%20Mujiburrahman.pdf>.

Muskens, M. P. M. *Indonesië. Een strijd om nationale identiteit*. Bussum: Paul Brand, 1969. Geraadpleegd op 7 april 2018: [http://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/148567/mmubn000001\\_104344075.pdf](http://repository.ubn.ru.nl/bitstream/handle/2066/148567/mmubn000001_104344075.pdf).

News Desk The Jakarta Post, “Anies wants FPI to improve its image”, *The Jakarta Post*, 20 augustus 2017. Geraadpleegd op 24 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2017/08/20/anies-wants-fpi-to-improve-its-image.html>.

News Desk The Jakarta Post, “Justice presiding over Ahok’s case review petition denies FPI link”, *The Jakarta Post*, 31 maart 2018. Geraadpleegd op 17 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2018/03/31/justice-presiding-over-ahoks-case-review-petition-denies-fpi-link.html>.

NOS, “Indonesië steeds extremistischer: ‘hoelang duren de donkere tijden?’”, *NOS*, 12 december 2016. Geraadpleegd op 20 mei 2018: <https://nos.nl/artikel/2148070->

indonesie-steeds-extremistischer-hoelang-duren-de-donkere-tijden.html.

Ompusunggu, M. “O&A: What you need to know about Ahok’s case review petition”, *The Jakarta Post*, 21 februari 2018. Geraadpleegd op 2 mei 2018:  
<http://www.thejakartapost.com/academia/2018/02/21/qa-what-you-need-to-know-about-ahoks-case-review-petition.html>.

Otto, J.M. “*Eenheid in Verscheidenheid. De actualiteit van Mr. C. van Vollenhoven*” (Universiteit Leiden, 8 februari 2017). Geraadpleegd op 16 juni 2018:  
[https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/rechtsgeleerdheid/instituut-voor-metajuridica/diesoratie-2017-jan-michiel-otto-nl\\_universiteit-leiden.pdf](https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/rechtsgeleerdheid/instituut-voor-metajuridica/diesoratie-2017-jan-michiel-otto-nl_universiteit-leiden.pdf).

Otto, J. M., Dekker A. J. & Soest-Zuurdeeg, van L.J. (red.), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Oude Elferink, E. “Verlies Ahok in Jakarta triomf radicale moslims”, *NRC Handelsblad*, 19 april 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018:  
<https://www.nrc.nl/nieuws/2017/04/19/verlies-ahok-in-jakarta-is-triomf-radical-muslims-8317217-a1555186>.

Oude Elferink, E. “Veroordeling Ahok splijt Indonesië”, *NRC Handelsblad*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 19 mei 2018: <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/05/09/veroordeling-ahok-splijt-indonesie-8745183-a1557829>.

Raben, R. “Indonesische Revolutie (1945-1949)”, *Historisch nieuwsblad*, nr. 5 (2018). Geraadpleegd op 12 april 2018:  
<https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/10670/indonesische-revolutie-1945-1949.html>.

Rahadian, L. “Pilkada Ciptakan Polarisasi Warga Seperti Tahun 1965 dan 1988”, *CNN Indonesia*, 6 april 2017. Geraadpleegd op 21 mei 2018:  
<https://www.cnnindonesia.com/kursipanasdki/20170406215136-516-205601/pilkada-ciptakan-polarisasi-warga-seperti-tahun-1965-dan-1988/>.

Redactie Algemeen Dagblad, “Gouverneur Jakarta huilt op eerste dag proces”, *Algemeen Dagblad*, 13 december 2016. Geraadpleegd op 23 april 2018:  
<https://www.ad.nl/buitenland/gouverneur-jakarta-huilt-op-eerste-dag-proces~a2d44292/>.

Redactie Buitenland Reformatisch Dagblad, “Woedende reacties op uitspraak tegen Ahok”, *Reformatisch Dagblad*, 10 mei 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018:  
<https://www.rd.nl/vandaag/buitenland/woedende-reacties-op-uitspraak-tegen-ahok-1.1399733>.



Redactie Buitenland Trouw, “Doodstraf christenen in Sulawesi voltrokken”, *Trouw*, 22 september 2006. Geraadpleegd op 7 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/doodstraf-christenen-in-sulawesi-voltrokken~a8c2bbb9>.

Ricklefs, M. C. *A History of Modern Indonesia since c.1200*. Hampshire: Palgrave, 2001. Geraadpleegd op 7 april 2018: <http://www.univpgri-palembang.ac.id/perpus-fkip/Perpustakaan/History/Sejarah%20Indonesia%20Modern%201200.pdf>.

Rohmensen, G. J. “De traditionele islam in Indonesië is tolerant, dit is een nieuwe soort islam”, *Trouw*, 1 juni 2012. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://www.trouw.nl/home/-de-traditionele-islam-in-indonesie-is-tolerant-dit-is-een-nieuw-soort-islam-~a4d4749b/>.

Salim, A. *Challenging the Secular State: The Islamization of Law in Modern Indonesia*. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008. Geraadpleegd op 16 juli 2018: [https://books.google.nl/books?id=pnUI036m3tUC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books?id=pnUI036m3tUC&redir_esc=y).

Sapiie, M.A. “Jokowi rejects Islamist plea to drop porn case against Rizieq”, *The Jakarta Post*, 28 april 2018. Geraadpleegd op 17 juni 2018: <http://www.thejakartapost.com/news/2018/04/28/jokowi-rejects-islamists-plea-to-drop-porn-case-against-rizieq.html>.

Savirani, A. & Saidi, E. “Juggling While Claiming Rights: The urban Poor Community in North Jakarta” *Politics of Citizenship in Indonesia*, Hiariej, E. & Stokke, K. (red). Jakarta: Yayasan Pustaka Obor Indonesia, 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018: <https://books.google.nl/books?id=Bg86DwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false>.

Schulte Nordholt, N. “Spanningen moslims en christenen uitgebuit in machtsspel rond opvolging van Soeharto”, *Trouw*, 25 oktober 1966. Geraadpleegd op 27 juni 2018: <https://www.trouw.nl/home/spanningen-moslims-en-christenen-uitgebuit-in-machtsspel-rond-opvolging-van-soeharto~aca50a49/>.

Setijadi, C. “Etnic Chinese in Contemporary Indonesia: Changing Identity Politics and the Paradox of Signification”, *Perspective*, nr. 12 (2016). Geraadpleegd op 30 april 2018: [https://web5.iseas.edu.sg/images/pdf/ISEAS\\_Perspective\\_2016\\_12.pdf](https://web5.iseas.edu.sg/images/pdf/ISEAS_Perspective_2016_12.pdf).

Shepard, W. E. *Introducing Islam*. New York: Routledge, 2014.

Siregar, S.S. (vertaler), *De Korann*. Den Haag: ICCN, 2001.

Suryadinata, L. *Etnic Chinese in Contemporary Indonesia*. Singapore: ISEAS Publications,

2008. Geraadpleegd op 17 april 2018:  
[https://books.google.nl/books/about/Ethnic\\_Chinese\\_in\\_Contemporary\\_Indonesia.html?id=UFNKQcvGNSAC&redir\\_esc=y](https://books.google.nl/books/about/Ethnic_Chinese_in_Contemporary_Indonesia.html?id=UFNKQcvGNSAC&redir_esc=y).

Syechbubakr, A. S. “Anti-Ahok protests: why were Nahdlatul Ulama and Muhammadiyah sidelined?”, *The University of Melbourne: Indonesia at Melbourne*, 4 mei 2017. Geraadpleegd op 17 april 2018: <http://indonesiaatmelbourne.unimelb.edu.au/nu-and-muhammadiyah-sidelined-anti-ahok-protests/>.

Tempo.co, “NU Dukung Ahok Jadi Gubernur DKI”, *Tempo.co*, 7 november 2014. Geraadpleegd op 17 april 2018: <https://metro.tempo.co/read/620244/nu-dukung-ahok-jadi-gubernur-dki>.

The star online, “Indonesia’s Supreme Court rejects Ahok’s blasphemy appeal”, *The star online*, 27 maart 2018. Geraadpleegd op 21 mei 2018:  
<https://www.thestar.com.my/news/regional/2018/03/27/indonesia-supreme-court-rejects-ahok-blasphemy-appeal/>.

Vermeulen, F. “Massale verkrachting Chinezen; Indonesische actiegroep”, *NRC Handelsblad*, 15 juli 1998. Geraadpleegd op 20 mei 2018:  
<https://www.nrc.nl/nieuws/1998/07/15/massale-verkrachting-chinezen-indonesische-actiegroep-7407342-a1351475>.

Vlasbom, D. “Abu Bakar Ba’asyir. Goeroe van de haat”, *ZemZem*, nr. 1 (2006).

Walden, M. “Ahok supporters come out in force to protest jailing for blasphemy”, *Asian Correspondent*, 10 mei 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018:  
<https://asiancorrespondent.com/2017/05/ahok-supporters-come-force-protest-jailing-blasphemy/#ksHlYhwtFFHAPXP2.97>.

Walden, M. “Indonesian diaspora rallies around jailed Jakarta governor Ahok”, *Asian Correspondent*, 15 mei 2017. Geraadpleegd op 25 april 2018:  
<https://asiancorrespondent.com/2017/05/indonesian-diaspora-rallies-around-jailed-jakarta-governor-ahok/#pHhKO6Se2xELIqfE.97>.

Widiyanti, D. S. “Multicultural politics in Governor Candidates of DKI Jakarta 2017 in Tempo.Co”, *Mimbar*, volume 33, nr. 1 (2017). Geraadpleegd op 23 april 2018:  
<https://ejournal.unisba.ac.id/index.php/mimbar/article/view/2189>.

Wijaya, C. A. “Ahok’s speech not blasphemous: Expert”, *The Jakarta Post*, 21 maart 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018:  
<http://www.thejakartapost.com/news/2017/03/21/ahoks-speech-not-blasphemous-expert.html>.

Wijaya, C. A. “Judges want to speed up Ahok’s trial”, *The Jakarta Post*, 21 maart 2017. Geraadpleegd op 23 april 2018:  
<http://www.thejakartapost.com/news/2017/03/21/judges-want-to-speed-up-ahoks-trial.html>.

William Liddle, R. & Mujani, S. "Leadership. Party and Religion. Explaining Voting Behavior in Indonesia", *Comparative Political Studies*, volume 40, nr. 7 (juli, 2007).

Geraadpleegd op 3 juni 2018:

<http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0010414006292113>.

Wilson, I. "Resisting Democracy: Front Pembela Islam and Indonesia's 2014 Elections", *Perspective*, nr. 10 (2014). Geraadpleegd op 1 juni 2018:

[http://researchrepository.murdoch.edu.au.proxy.library.uu.nl/id/eprint/39727/1/ISEAS\\_Perspective\\_2014\\_10-Resisting\\_Democracy.pdf](http://researchrepository.murdoch.edu.au.proxy.library.uu.nl/id/eprint/39727/1/ISEAS_Perspective_2014_10-Resisting_Democracy.pdf).

Winarta, F. H. "No more discrimination against the Chinese" in *Ethnic Chinese in Contemporary Indonesia*, Suryadinata, L.(red.). Singapore: ISEAS Publications, 2008.

Geraadpleegd op 1 juni 2018:

[https://books.google.nl/books/about/Ethnic\\_Chinese\\_in\\_Contemporary\\_Indonesia.html?id=UFNKQcvGNSAC&redir\\_esc=](https://books.google.nl/books/about/Ethnic_Chinese_in_Contemporary_Indonesia.html?id=UFNKQcvGNSAC&redir_esc=).

Woodward, M. "Resisting Salafism and the Arabization of Indonesian Islam: a contemporary Indonesian didactic tale by Komaruddin Hidayat", *Contemporary Islam*, volume 11, nr. 3 (oktober 2017). Geraadpleegd op 3 juni 2018:

<https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11562-017-0388-4>.

Ziel, van der A. "Veroordeling Ahok illustreert opmars conservatieve islam in Indonesië", *Trouw*, 9 mei 2017. Geraadpleegd op 19 mei 2018:

<https://www.trouw.nl/home/veroordeling-ahok-illustreert-opmars-conservatieve-islam-in-indonesie~a19c54af/>.

### **Afbeelding:**

Solo, A. *Jakarta governor election. Politics, electoral*, 29 juli 2012. Geraadpleegd op 17 juni 2016: <https://www.dreamstime.com/royalty-free-stock-photography-jakarta-governor-election-supporters-signature-to-support-to-jokowi-ahok-solo-central-java-indonesia-joko-widodo-jokowi-who-image31858077>.

## 7. Verklarende woordenlijst

**Allah** (Arabisch): hiermee wordt God bedoeld in de monotheïstische zin, zoals beschreven in de *koran*.

**Dawa** (Arabisch): uitnodigen tot bekeren tot de islam.

**Fatwa** (Arabisch): een juridisch advies uitgesproken door een islamgeleerde. Deze is echter niet dwingend.

**Hadj** (Arabisch): pelgrimstocht naar Mekka, verbonden aan het uitvoeren van diverse rituelen. Dit is een verplichting voor de moslims die zich dit kunnen veroorloven.

**Halal** (Arabisch): toegestane handelingen en zaken voor moslims.

**Jihad** (Arabisch): inspanningen voor de islam. De jihad kent twee categorieën, de grote innerlijke en de kleinere uiterlijke. Met de innerlijke jihad wordt de strijd tegen het ego bedoeld. Met de uiterlijke jihad wordt de gewapende strijd voor de islam bedoeld.

**Kafir** (Arabisch): ongelovige. Hiermee wordt iemand bedoeld die het bestaan van God, zoals de *koran* deze omschrijft, ontkent.

**Koran** (Arabisch): het heilige schrift voor de moslims. De letterlijke vertaling is ‘voordracht’.

**Pancasila** (Indonesisch): de filosofische grondslag van Indonesië. De letterlijke vertaling is ‘vijf morele gedragingen voor rechtschapenheid’.

**Salafisme** (Arabisch): een stroming die de eerste drie generaties moslims als voorbeeld heeft genomen. Het woord salaf betekent letterlijk ‘vroegere generatie’.

**Salat** (Arabisch): het gebed, verbonden aan het uitvoeren van diverse rituelen. Het is een verplichting voor moslims om vijf keer per dag het salat uit te voeren.

**Sharia** (Arabisch): islamitische wet. De letterlijke vertaling is ‘weg naar de bron’. Er is echter geen wetboek.

**Soenna** (Arabisch): de manieren van de profeet Mohammed. De letterlijke vertaling is ‘aanbevolen’.

**Surah** (Arabisch): een hoofdstuk uit de Koran. Elke hoofdstuk bestaat uit diverse verzen, deze worden *ayah* genoemd.

**Ulama** (Arabisch): islamitische geleerden.

**Umma** (Arabisch): wereldwijde islamitische gemeenschap.

**Wahabisme** (Arabisch): stroming binnen de islam vernoemd naar de stichter Mohammed ibn Abd-al Wahab uit Saudi-Arabië.

**Zakat** (Arabisch): aalmoezen. De letterlijke vertaling is 'reiniging'. Dit is een verplichting voor de moslims die zich dit kunnen veroorloven.

**Zina** (Arabisch): overspel (hiermee moet ook rekening gehouden worden dat het binnen de islam niet toegestaan is of relaties aan te gaan).

## 8. Bijlagen

### 8.1 Interview Nederlands

1. Waar bent u geboren?
2. Waar bent u opgegroeid?
3. Waar woont u momenteel?
4. Wat is u leeftijd?
5. Wat is u etnische achtergrond?
6. Wat voor werk doet u?
7. Wat is u geloofsovertuiging?
8. Zou u uw zelf omschrijven als praktiserend? Kan u uitleggen waarom u uzelf zo zou omschrijven?
  
9. Vindt u dat de islam in Indonesië/Indonesische islam is veranderd? Waarom?
10. Denkt u dat de islam een prominentere rol in de Indonesische samenleving zal gaan spelen?
11. Wat kunt u vertellen over de FPI en hun invloed.
12. Heeft u zelf de invloed van de FPI ondervonden?
  
13. Hoe kwam u te horen over de blasfemie-zaak van Ahok?
14. Heeft u het nieuws over de blasfemie-zaak gevolgd? Zo, ja hoe kwam u aan deze informatie?
15. Heeft u meegedaan in enig vorm van (online) protest omtrent Ahok? Wat was u positie?
16. Bent u het eens dat Ahok veroordeeld is voor blasfemie? Waarom?
17. Welke maatschappelijke gevolgen denkt u dat de veroordeling van Ahok heeft?
18. Heeft u enig vorm van commotie ondervonden rond de blasfemie-zaak en veroordeling van Ahok?
19. Denkt u dat de veroordeling wegens blasfemie van Ahok Indonesië veranderd heeft?
  
20. Heeft u de verkiezingen tussen Ahok en Anies Baswedan gevolgd? Zo, ja hoe kwam u aan informatie?
21. Heeft u verkiezingsspeeches bijgewoond of heeft u meegedaan in enig vorm van (online) protest omtrent de gouverneurs verkiezingen? Wat was u positie?
22. Waarom denkt u dat Anies Baswedan is gekozen als gouverneur en Ahok niet is herkozen als gouverneur? Wat vindt u van deze uitslag?
23. Heeft u enig vorm van commotie ondervonden rond de gouverneursverkiezingsperiode?
24. Welke veranderingen hebben er plaatsgevonden of denkt u dat er gaan plaatsvinden nu Anies Baswedan gouverneur is?
  
25. Kent u mensen die mee hebben gedaan in enig vorm van (online) protest rondom de blasfemie veroordeling van Ahok of de gouverneurverkiezingen? Wat denkt u dat hun beweegredenen waren?
26. Denkt u dat de blasfemieveroordeling invloed heeft op de relatie tussen christenen en moslims?



27. Vindt u dat christen en chinezen gediscrimineerd worden in Indonesië?
28. Zou u kunnen stellen dat er spanningen zijn tussen Indonesiërs en Chinezen in Indonesië?
29. Denkt u dat de commotie rondom Ahok de maatschappelijke situatie in Indonesië veranderd heeft?
30. Denkt u dat de commotie rondom Ahok de politieke situatie in Indonesië veranderd heeft?

## 8.2 Interview Engels

1. Were were you born?
2. Where did you grow up?
3. Where do you live?
4. What is your age?
5. What is your ethnic background?
6. What do you do for a living? What kind of job do you have?
7. What is your religion?
8. Would you describe yourself as a practicing believer? Can you give arguments?
  
9. Do you think the Indonesian Islam/ Islam in Indonesia is changing? Why?
10. Do you think that the Islam will get a more important role in Indonesia?
11. What do you know about FPI and their influence?
12. Have you ever experienced the influence of the FPI?
  
13. How did you hear about the Ahok-blasphemy case?
14. Did you follow the Ahok-blasphemy case? Where did you get your information from?
15. Did you participate in any physically or (online) debate protest about the Ahok-blasphemy case?
16. Do you agree with Ahok's blasphemy conviction? Can you argue this?
17. Do you think Ahok's blasphemy conviction has any social consequences?
18. Did you notice any tension in your daily life during the Ahok-blasphemy case and around his conviction?
19. Do you think the blasphemy conviction of Ahok changed Indonesia?
  
20. Did you follow the gubernatorial election between Ahok and Anies Baswedan? Where did you get your information from?
21. Did you visit any election speech or participated in any physically- or (online) debate protest about the gubernatorial election? What was your position?
22. Why do you think Anies Baswedan won the gubernatorial election and Ahok was not chosen for a second term governor?
23. Did you notice any tension around the gubernatorial election time?
24. Which changes are there since Anies Baswedan is the governor? Or what kind of changes do you think there will be in the future?
  
25. Do you know any people that participated in any physical- or (online) debate protest about the Ahok-blasphemy case or about the gubernatorial election? What can you tell about their motivation?

26. Do you think Ahok's conviction and his lost governor elections will influence the relation between muslims and christians in Indonesia?
27. Do you think that christians and/or chinese people in Indonesia are discriminated?
28. Is there any tension between Indonesian and Chinese people in Indonesia?
29. Do you think the circumstances around Ahok changes the social situation in Indonesia?
30. Do you think the circumstances around Ahok changes the political situation in Indonesia?

### 8.3 Interview Bahasa Indonesia

1. Anda lahir dimana?
2. Anda besar dimana?
3. Saat ini anda tinggal dimana?
4. Usia anda berapa?
5. Apa latar belakang etnis anda?
6. Apa pekerjaan anda?
7. Agama anda apa?
8. Aktif kah anda menjalankannya? Mohon dijelaskam kenapa?
  
9. Apakah menurut anda islam di Indonesia berubah? Dan kenapa?
10. Apakah menurut anda,islam mempunyai peranan penting dalam kehidupan bermasyarakat di Indonesia?
11. Bisa anda menjelaskan tentang FPI dan pengaruhnya?
12. Apakah anda juga terpengaruh oleh FPI?
  
13. Bagaimana anda mengetahui kasus penistaan agama Ahok?
14. Apakah and mengikuti berita kasus penistaan agama itu?kalau ja dari mana anda Mendapatkan informadi tersebut?
15. Apakah anda ikut serta dalam protes terhadap Ahok sehubungan kasus penistaan agama baik berbentuk apapun (online)?Kalau ja,apa posisi anda dalam aksi protes tersebut?
16. Setujukah anda kalau Ahok di vonnis karena kasus penistaan agama? Dan kenapa?
17. Apakah menurut anda dengan dihukumnya Ahok sehubungan dengan masalah penistaan agama membawa konsekwensi sosial?
18. Apakah menurut anda terpengaruh dalam kehidupan sehari- hari anda dikarenakan proses dan dihukumnya Ahok sehubungan masalah penistaan agama?
19. Bagaimana menurut anda ke depan situasi masyarakat di Indonesia?
  
20. Apakah anda mengikuti pemilihan gubernur antara Ahok dan Anies Bawesdan? Kalau ja,dari mana anda mendapatkan informasi tersebut?
21. Apakah anda hadir dalam pidato pemilihan atau ikut dalam protes (online) dalam pemilihan? Apakah pendirian anda?
22. Menurut anda kenapa Anies Bawaesdan bisa menang dan Ahok tidak terpilih kembali untuk periode ke dua?
23. Apakah anda menemukan pertentangan disekitar masa pemilihan?
24. Perubahan apa menurut anda dengan terpilihnya Anies Bawesdan saat ini sebagai Gubernur?

25. Apakah ada orang yang anda kenal (online) ikut aktif dalam protes sehubungan kasus penistaan agama atau pemilihan gubernur? Kalau ja, jelaskan dasar pertimbangan mereka?
26. Apakah menurut anda kasus penistaan agama dan dihukumnya Ahok menjadi sebab Ia tidak terpilih kembali menjadi gubernur dan mempengaruhi kehidupan orang kristen Dan musli di Indonesia?
27. Apakah menurut anda orang-orang kristen dan china di diskriminasi di Indonesia?
28. Bisakah anda membayangkan terjadi ketegangan antara orang-orang Indonesia dan orang china di Indonesia?
29. Apakah menurut anda masalah Ahok membawa pengaruh dalam kehidupan bermasyarakat?
30. Apakah menurut anda masalah Ahok membawa pengaruh politik?

#### 8.4 Overzicht respondenten

Overzicht onderzoeksgroep 1: woonachtig op Java, etnisch Indonesisch, minimaal 21 jaar en identificeert zichzelf als moslim (vijf personen)

Naam (pseudoniem) /geslacht	Datum interview	Etnische achtergrond	Leeftijd	Woonplaats	Religie	Werk
Budi (m)	28 juni 2018	Indonesisch	56	Jakarta	Islam	Gepensioneerd
Dewi (v)	18 juni 2018	Indonesisch	35	Jakarta & Malang	Islam	Geen werk, student
Etsa (v)	26 juni 2018	Indonesisch	30	Jakarta	Islam	Juridisch medewerker binnen een advocatenbureau
Suleyman (m)	11 juni 2018	Indonesisch	36	Blitar (+/-eens in de maand een weekend thuis)	Islam	Privéchauffeur (inwonend bij werkgever in Jakarta, Malang en Surabaya)
Varina (v)	26 juni 2018	Indonesisch	36	Jakarta	Islam	Islam mode <i>influencer</i>

Overzicht onderzoeksgroep 2: woonachtig op Java, etnisch Chinees, minimaal 21 jaar en identificeert zichzelf als moslim (twee personen)

Naam (pseudoniem) /geslacht	Datum interview	Etnische achtergrond	Leeftijd	Woonplaats	Religie	Werk
-----------------------------	-----------------	----------------------	----------	------------	---------	------

Niyana (v)	11 juni 2018	Chinees	58	Jakarta	Islam	Eigen onderneming (soort onderneming onbekend)
Surya (m)	24 juni 2018	Chinees	48	Surabaya	Islam	Werknemer binnen de auto industrie

Overzicht onderzoeksgroep 3: woonachtig op Java, etnisch Chinees, minimaal 21 jaar en identificeert zichzelf als christen (vijf personen).

Naam (pseudoniem) /geslacht	Datum interview	Etnische achtergrond	Leeftijd	Woonplaats	Religie	Werk
Alice (v)	27 juni 2018	Chinees	47	Jakarta	Katholiek	Eigen onderneming (katoenindustrie)
Lian (v)	27 juni 2018	Chinees	54	Surabaya	Katholiek	Eigen onderneming (studentuitwisseling)
Robert (m)	27 juni 2018	Chinees	54	Malang	Katholiek	Eigen onderneming (soort onderneming onbekend)
Trisna (v)	29 juni 2018	Chinees	52	Malang	Katholiek	Eigen onderneming (vastgoed verkoop) en vrijwilliger GPJ-Oost-Java
Wayan (m)	30 juni 2018	Chinees		Jakarta & Pontianak	Katholiek	Eigen onderneming (winkel en palmolie plantage)